

Turjakkeesta turhakkeeseen

Kirjakielen *-ke*-johdosten semanttinen kehitys

Johanna Viljanen

Pro gradu -tutkielma

Suomen kieli ja suomalais-ugrilainen kielentutkimus

Suomen kieli, kielen oppimisen ja opettamisen opintopolku

Kieli- ja käännöstieteiden laitos

Humanistinen tiedekunta

Turun yliopisto

Toukokuu 2017

Turun yliopiston laatujärjestelmän mukaisesti tämän julkaisun alkuperäisyys on tarkastettu Turnitin OriginalityCheck -järjestelmällä.

TURUN YLIOPISTO

Kieli- ja käännöstieteiden laitos / Humanistinen tiedekunta

VILJANEN, JOHANNA: *Turjakkeesta turhakkeeseen*
Kirjakielen *-ke*-johdosten semanttinen kehitys

Pro gradu -tutkielma, 82 s., 3 liites.

Suomen kieli ja suomalais-ugrilainen kielentutkimus

Suomen kieli, kielen oppimisen ja opettamisen opintopolku

Toukokuu 2017

Tutkin tässä pro gradu -tutkielmassani suomen kielen *-ke*-johdosten semanttista kehitystä kirjakielessä. Tarkastelen *-ke*-johdoksia diakronisesti koko kirjoitetun suomen historian ajalta eli 1500-luvulta nykyaikaan asti. Tutkin sekä *-ke*-johdosten määrää eri aikakausina että sitä, millaisiin semanttisiin ryhmiin johdokset jakautuvat. Tutkielmani liittyy sanaston, sananmuodostuksen ja leksikaalisen morfologian tutkimusalaan.

Olen koostanut tutkimusaineistoni monipuolisesta lähdeaineistosta siten, että mukana on sekä sanakirjoja että muita tekstejä kuten sanomalehtiaineistoa. Olen jakanut tutkimusaineistoni esiintymäajankohdan mukaan seuraaviin osa-aineistoihin: 1) 1500–1600-luku, 2) 1700-luku, 3) 1800-luku ja 4) 1900–2000-luku. Käsittelen tutkielmassani johtamista sananmuodostuskeinona ja *-ke*-johdoksia johdostyyppinä. Taustoitin myös lyhyesti kirjasuomen kehitysvaiheita.

Tutkimukseni osoittaa, että *-ke*-johdokset kuuluvat niiden johdostyyppien joukkoon, jotka ovat olleet erityisen suosittuja sanaston tietoisessa kehittämisessä 1800-luvulta lähtien. 1800-luvulla, kun suomen kielestä tehtiin sivistyskieltä, tarvittiin runsaasti uutta sanastoa monien erikoisalojen tarpeisiin. *-ke*-johdosten määrä kirjakielessä on kasvanut 1700-luvulta alkaen. 1500–1600-lukujen osa-aineisto koostuu kattavista lähteistä huolimatta vain yhdestä *-ke*-johdoksesta, joka on *ohdake*. 1700-luvun osa-aineistossa *-ke*-johdoksia on jo 26, ja ne jakautuvat erilaisiin merkitysryhmiin. 1800-luvun osa-aineistossa *-ke*-johdosten määrä on 136 eli moninkertainen 1700-lukuun verrattuna.

-ke-johdoksia esiintyy 1800-luvun osa-aineistossa usealla eri erikoisalalla, esimerkiksi kasvitieteessä, maantieteessä ja lääketieteessä. *-ke*-johtimella muodostetut tieteelliset termit kuvaavat usein jotakin pientä rakenneosaa. *-ke*-johtimen avulla on muodostettu myös uusia arkisessa elämässä tarvittavia sanoja. 1900–2000-luvuilla *-ke*-johdosten määrä on edelleen kasvanut, ja tähän osa-aineistoon kuuluu 222 johdosta. Uusia *-ke*-johdoksia on tullut kieleen vielä aivan viime aikoinakin.

Asiasanat: leksikologia, sananmuodostus, johdokset, semantiikka, kirjasuomi, uudissanat

Sisällys

1 Johdanto.....	2
1.1 Tutkimuksen taustaa.....	2
1.2 Tutkimusaineisto.....	4
2 Johtaminen sananmuodostuskeinona.....	8
3 <i>-ke</i> -johdokset johdostyyppinä.....	11
4 Kirjakielen kehityksen aikakaudet.....	14
4.1 Vanha kirjasuomi.....	14
4.2 Varhaisnykysuomi.....	15
4.3 Nykysuomi.....	17
5 Kirjasuomen <i>-ke</i> -johdokset kautta aikojen.....	18
5.1 1500–1600-lukujen <i>-ke</i> -johdokset	18
5.2 1700-luvun <i>-ke</i> -johdokset.....	19
5.3 1800-luvun <i>-ke</i> -johdokset.....	24
5.3.1 Olioiden nimitykset.....	25
5.3.2 Välineiden nimitykset.....	26
5.3.3 Erikoisalojen sanasto.....	32
5.3.4 Arjen sanasto.....	43
5.4 1900–2000-lukujen <i>-ke</i> -johdokset.....	47
5.4.1 Olioiden nimitykset.....	47
5.4.2 Välineiden nimitykset.....	49
5.4.3 Erikoisalojen sanasto.....	54
5.4.4 Arjen sanasto.....	64
6 Päätelmät.....	73
Lähteet.....	76

LIITTEET

1 Johdanto

1.1 Tutkimuksen taustaa

Tutkimukseni aiheena on *-ke*-johdokset, ja tarkastelen tätä johdostyyppiä diakronisesti eli kielen kehityksen näkökulmasta koko kirjoitetun suomen historian ajalta eli 1500-luvulta nykyaikaan asti. Jatkan saman aiheen parissa kuin kandidaatintutkielmassani (Viljanen 2015), jossa tutkin *-ke*-johdoksia uudissanastossa. Käsillä olevassa tutkimuksessani selvitän, millaisia *-ke*-johdokset ovat olleet eri aikoina kautta kirjasuomen historian. Tutkin, miten runsaasti niitä on ollut eri aikoina ja miten johdostyyppi on kehittynyt. Selvitän myös, millaisia merkitysryhmiä *-ke*-johdokset muodostavat eri aikoina ja miten merkitysryhmät muuttuvat kirjakielen kehittyessä. Tutkielmani liittyy sanaston, sananmuodostuksen ja leksikaalisen morfologian tutkimusalaan.

1800-luvulla, kun suomen kielestä tehtiin sivistyskieltä, tarvittiin runsaasti uutta sanastoa monien erikoisalojen tarpeisiin (Häkkinen 1994: 421). *-ke*-johdin kuuluu niiden johtimien joukkoon, jotka ovat olleet erityisen suosittuja sanaston kartuttamisessa ja tietoisessa kehittämisessä 1800-luvulta lähtien. *-ke*-johtimella muodostettuja johdoksia kuvataan alkuperäisestä käytöstään selkeästi yleistyneiksi tai kirjakieleen tuossa vaiheessa tulleiksi. (VISK § 165.) Esimerkiksi Elias Lönnrot näyttää suosineen *-ke*-johdinta sanoja luodessaan (Lehtinen 1991).¹ *-ke*-johtimella muodostettujen sanojen merkitysryhmien voi siis olettaa monipuolistuvan ja niiden määrän kasvavan Agricolan ajoista varhaisnykysuomen kaudelle siirryttäessä.

Tutkielmassani esittelen ensin tutkimusaineistoni. Sen jälkeen käsittelen johtamista sananmuodostuskeinona ja *-ke*-johdoksia johdostyyppinä. Käyn myös lyhyesti läpi kirjasuomen historiaa. Kulttuurihistoriallisen kontekstin tunteminen on tärkeää, jotta vanhoja sanoja voisi ymmärtää. Analyysiluvussa käsittelen *-ke*-johdosten semanttista kehitystä kirjasuomen eri kehityskausina. Sitä varten olen jakanut aineistoni johdokset

1 Sananmuodostus voidaan jakaa kahteen tyyppiin, tietoisesti ja spontaanisti muodostettuun. Tietoinen sananmuodostus tarkoittaa termin luomista johonkin tiettyyn tarpeeseen. Sananmuodostus voi olla toisaalta myös spontaania. Tietoisesti muodostetut eli oppitekoiset sanat ovat jo syntyessään merkitykseltään vakiintuneita. (VISK 146.)

merkitysryhmiin. Lopuksi esittelen tekemäni johtopäätökset.

-ke-johtimella voidaan ilmaista runsaasti erilaisia merkityksiä, joten on mielenkiintoista tutkia, millaisia merkitysryhmiä johdokset muodostavat eri aikoina. Tietyllä johtimella muodostetuilla johdoksilla on yhteinen merkitysydin eli vakioinen merkitys, joka pysyy eri esiintymäyhteyksissä (VISK § 163). Johdostyyppi voi kuitenkin olla polyseeminen, eli sillä voi olla eri merkityksiä, kuten *-ke*-johdoksilla on. Jakamalla johdoksia merkitysryhmiin voi eritellä johdostyyppin polysemiaa. Näin syntyvät merkityskeskittymät ovat luonteeltaan prototyyppisiä. Keskittymien liepeille jää tulkinnaltaan vähemmän selviä tapauksia. Merkitysryhmät voivat myös limittyä ja häilyä. (Koivisto 2013: 286–290.) Muodostamani merkitysryhmät eivät ole mitenkään ehdottomia, vaan ne ovat yksi tapa tarkastella *-ke*-johdoksia. Merkitysryhmiin jakamisessa päästään harvoin jäännöksettömään lopputulokseen (Koivisto 2013: 286).

Suomen kielen nominijohdoksia on tutkittu vähän. Esimerkiksi Maija Länsimäki on tutkinut väitöskirjassaan (1987) suomen verbikantaisia *in : ime* -johdoksia, ja Kirsi-Maria Nummila (2011) on tutkinut väitöskirjassaan *Tekijännimet Mikael Agricolan teosten kielessä* henkilötarkoitteisia johdoksia. Verbijohdoksia sen sijaan on tutkittu enemmän kuin nominijohdoksia. Esimerkiksi Petri Jääskeläinen (2004) on tutkinut instrumentatiivisuutta ja nyky-suomen verbinjohtoa. Leena Kytömäki (1992) puolestaan on tutkinut suomen verbiderivaation kuvaamista 1600-luvulta nykypäiviin, ja Vesa Koivisto (1991) on tutkinut suomen verbikantaisten *UtU*-verbijohdosten semantiikkaa. *-ke*-johdoksia ei ole aiemmin paljon tutkittu, joten niiden tutkiminen tuottaa uutta tietoa.

1.2 Tutkimusaineisto

Olen kerännyt tutkimusaineistoa eri aikakausilta kautta kirjasuomen historian. Aineisto jakaantuu seuraaviin ajanjaksoihin:

- 1) 1500–1600-luku
- 2) 1700-luku
- 3) 1800-luku
- 4) 1900–2000-luku

Näistä ajanjaksoista kaksi ensimmäistä kuuluu *vanhaksi kirjasuomeksi* nimitettyyn kirjakielen kehityskauteen, 1800-luku taas on *varhaisnykysuomen* aikaa ja viimeinen ajanjakso *nykysuomen* kautta. Tärkeitä aineistolähteitäni ovat eri aikojen sanakirjat. Lisäksi olen hyödyntänyt Kotimaisten kielten keskuksen Kaino-aineistopalvelun tekstikorpuksia *Vanhan kirjasuomen korpus* (VKK) ja *Varhaisnykysuomen korpus* (VNK), joissa on sanakirjojen lisäksi monenlaisia tekstejä kaunokirjallisuudesta sanomalehtiteksteihin. Olen pyrkinyt koostamaan monipuolisen aineiston siten, että olen käyttänyt sekä sanakirjoja että muita tekstejä kuten sanomalehtiaineistoa.

1) 1500–1600-lukujen osa-aineisto

Sain Lauseopin arkistosta listan kaikista *Mikael Agricolan morfosyntaktisessa tietokannassa* esiintyvistä *-ke*-loppuisista sanoista. Lisäksi sain tutkimusta varten käyttööni Kirsi-Maria Nummilan luettelon *Vanhimpien sanakirjojemme sanasto* (käsikirjoitus), joka on koostettu 1600-luvun sanakirjojen sanoista. Se sisältää sanoja teoksista *Lexicon Latino-Scondicum*, *Variarum rerum Vocabula Latina* ja *Nomenclatura rerum brevissima* (1678). 1600-luvun sanakirjat ovat ensimmäisiä varsinaisia suomen kielen sanakirjoja. Ensimmäinen sanakirja, jossa suomen kieli on mukana, on Ericus Schroderuksen *Lexicon Latino-Scondicum* vuodelta 1637. Sen lähtökielenä on latina, ja sanojen rinnalle on merkitty saksan-, ruotsin- ja suomenkielinen vastine. Vuonna 1644 ilmestyi sanakirja *Variarum Rerum Vocabula Latina, cum Svetica et Finnonica interpretatione*. Henrik Florinuksen *Nomenclatura Rerum brevissima, Latino-Sveco-Finnonica* ilmestyi vuonna 1678. Tulkkisanakirjat oli tarkoitettu koulupoikien apuvälineiksi. (Häkkinen 1994: 115–117.)

VKK:sta valitsin 1500–1600-lukujen osa-aineistoon *Varian* 1600-luvun tapaukset. *Varia* on lähde, joka sisältää noin 70 tekstiä eri aloilta. Tekstit ovat 1600–1800-luvuilta, ja tähän osa-aineistoon otin 1600-luvun tapaukset. Koska käytössä on lisäksi laajan *Mikael Agricolan morfosyntaktisen tietokannan* ja tulkisanakirjojen sanasto, on tämän aikakauden osa-aineisto varsin kattava.

2) 1700-luvun osa-aineisto

1700-luvun osa-aineistossa sanakirjoja edustaa Christfrid Gananderin sanakirja *Nytt Finskt Lexicon*, josta käytän lyhennettä NFL. Tutkimusta varten luin läpi sanakirjasta tehdyn hakemiston (Nuutinen 1997) ja kirjasin ylös sen kaikki *-ke*-johdokset. Hakemisto sisältää kaikki sanakirjan suomenkieliset sanat, joten olen voinut ottaa huomioon hakusanojen lisäksi sellaisetkin sanat, jotka esiintyvät vain hakusanojen selityksissä. VKK:sta keräsin 1700-luvun osa-aineistoa varten *-ke*-loppuiset sanat *Lizeliuksen* aineistosta. Lisäksi keräsin VKK:n *Varian* 1700-luvun *-ke*-johdokset.

1700-luku on merkittävä ajanjakso kirjakielen *-ke*-johdosten kehityksessä, ja 1700-luvun osa-aineiston tärkein lähde on Gananderin sanakirja. Siksi esittelen sitä tarkemmin kuin muita aineistolähteitä. Ganader oli Henrik Gabriel Porthanin työtoveri ja kansanrunouden julkaisija. Hän keräsi arvoituksia, sananlaskuja, satuja ja runoja. Gananderin sanakirja on 1700-luvun suomalaisista sanakirjoista laajin ja käsittää noin 2 900 sivua ja ainakin 30 000 sanaa. (Lehikoinen–Kiuru 1991: 34–51.) Se on ensimmäinen suomen kielen sanakirja, jossa on kuvattu laajalti sanojen käyttöä esimerkkiaineiston avulla. Sanakirjan käsikirjoitus valmistui joulukuussa 1787, mutta jäi tuolloin painamatta ja painettiin vasta 150 vuotta valmistumisen jälkeen. (Nuutinen 1997: VII.) Ganander hyödynsi lähteenä ja työnsä runkona Daniel Jusleniuksen sanakirjaa *Suomalaisen Sana-Lugun Coetus*. Käytännöllisesti katsoen kaikki Jusleniuksen aineisto tuli mukaan lopulliseen sanakirjaan. (Hormia 1961: 92.) Gananderin sanakirjan lähteistä on kirjoittanut perusteellisesti Osmo Hormia (1961). Tärkein lähde oli Raamattu (Hormia 1961: 123).

Gananderin sanakirja sisältää paljon esimerkkimateriaalia kansanrunoudesta. Ganander sai kansanrunousaineistoa muun muassa Porthanilta, ja hänellä oli hallussaan laaja

kokoelma kansanrunoutta. Ganander sai kansanrunoutta eri puolilta Suomea, ja sanakirjassa on merkittynä jonkin verran myös paikanviittauksia. Eniten on viitattu Pohjanmaahan (522 viittausta) ja Savoan (464 viittausta). Tosin viittauksista enin osa on ylimalkaisia. (Hormia 1961: 55–67.) Käsikirjoitusta täydensivät myös muut kuin Ganander, ja siinä esiintyy viisi sivukäsialaa. Esimerkiksi luonnontutkijaksi kutsuttu henkilö teki lisäyksiä kasvitieteen osalta. (Nuutinen 1997: X.)

3) 1800-luvun osa-aineisto

1800-luvun osa-aineiston olen kerännyt VNK:n avulla. Aineisto sisältää Carl Heleniuksen *Suomalais–ruotsalaisen sanakirjan* (HE) vuodelta 1838 sekä Frans Ferdinand Ahlmanin *Ruotsalais–Suomalaisen sanakirjan* (AH) vuodelta 1865. Sanomalehtiaineistoa edustavat *Maamiehen ystävä* -lehden vuosikerta vuodelta 1844 ja *Mehiläinen*-lehden vuosikerta vuodelta 1859. Lisäksi aineistoon kuuluu eri kirjoittajien tekstikorpuksia, jotka sisältävät esimerkiksi kirjeitä ja kaunokirjallisia teoksia. Näistä valitsin Carl Axel Gottlundin, Elias Lönnrotin, Carl Nicklas Keckmanin ja August Almqvistin tekstit. Lönnrotin tekstikorpus sisältää osan vuoden 1847 sanakirjasta *Ruotsin ja suomen tulkki* (LÖ), joten tätä kautta aineistoon on tullut vielä lisää sanakirjatekstiä. Lönnrotin tekstikorpukseen VNK:ssa kuuluvat myös muun muassa teokset *Flora Fennica* (1860), *Kasvikon oppisanoja* (1858) ja *La'in-opillinen Käsikirja Yhteiseksi sivistykseksi* (1863).

4) 1900–2000-lukujen osa-aineisto

1900–2000-lukujen osa-aineistoa varten olen kerännyt *Nykysuomen sanakirjasta* (NS) -ke-johdokset *Suomen kielen käänteissanakirjan* (Käänt.) avulla. NS on ilmestynyt vuosina 1951–1961, ja *Suomen kielen käänteissanakirja* on ilmestynyt vuonna 1980. Lisäksi olen kerännyt -ke-johdokset *Kielitoimiston sanakirjan* (KS) vuonna 2017 päivitetystä versiosta. Uudissanoja sisältäviä teoksia edustavat vuonna 1979 ilmestynyt *Uudissanasto 80* (US) ja vuonna 2007 ilmestynyt *Rötösherrasta salarakkaaseen* (RH). RH:ssa ovat mukana *Mitä Missä Milloin* -vuosikirjoissa (MMM) julkaistut uudissanalijat vuosilta 1982–2007. Olen myös ottanut huomioon sitä myöhemmin

julkaistujen *Mitä Missä Milloin* -kirjojen uudissanalistojen *-ke*-johdokset.

1900–2000-lukujen osa-aineiston tärkeimmät lähteet ovat NS ja KS, jotka ovat kattavampia kuin aikaisemmat sanakirjat. Osa-aineiston sanoista suuri osa esiintyy NS:ssa tai KS:ssa. NS ja KS edustavat molemmat oman aikansa kieltä, joten niiden avulla voi nähdä, milloin tietty *-ke*-johdos on ollut yleisessä käytössä tai jäänyt pois käytöstä. NS:n valmistelu aloitettiin vuonna 1927. Sanakirja kuvaa pääasiassa 1880–1950-lukujen kieltä. (Hakulinen 1967: 105–106.) NS ilmestyi vuosina 1951–61. Sen sisältöä ei ole koskaan uudistettu uudempiin painoksiin. Se on ensimmäinen kattava esitys suomen kielen keskeisestä sanastosta. (Kotus2.) Tarkoituksena oli saada aikaan tieteen vaatimuksia vastaava suomen kielen sanakirja, jossa esitetään kielessä todella esiintyvät sanat. Sanakirja käsittää kaikkiaan 201 000 sanaa. NS pohjautuu aineskokoelmaan, joka käsitti yli neljä miljoonaa sanalippua, joihin sisältyi 850 000 eri sanaa. Sanakirjan ulkopuolelle on jätetty erikoisalojen sanoja sekä tilapäisesti käytettyjä yhdyssanoja ja johdoksia. (Kolehmainen 1978.) NS sisältää yleiskielen sanojen lisäksi runsaasti murteellista sanastoa. Sillä oli suuri vaikutus tulevien vuosikymmenten kielenkäyttöön, varsinkin oikeakielisyyden vakiinnuttajana. (Kotus2; Kolehmainen 1978.)

KS ilmestyi ensimmäisen kerran vuonna 2004. Sen jälkeen sanakirjaa on päivitetty sähköisenä versiona, ja se on ilmestynyt myös painettuna kirjana. Päivityksissä sanakirjaan on lisätty uusia sana-artikkeleita ja vanhoja artikkeleita on muokattu. (Kielitoimiston sanakirja.) Tällä hetkellä KS:ssa on yli 100 000 hakusanaa. Sanakirjan tarkoituksena on kuvata suomen nykyisen yleiskielen keskeiset sanavarat. Sanakirjassa on mukana myös sellaisia erikoisalojen termejä, jotka esiintyvät usein joukkoviestimissä. Se sisältää myös arkisiksi luonnehdittuja termejä sekä joitakin laajasti käytettyjä slang- ja murre sanoja. Sanakirjaan sisältyvät myös 2000-luvun uudissanat. Sanakirja pohjautuu Kotimaisten kielten keskuksen Nykysuomen sana-arkistoon ja tietokantaan. (Kotus1.) KS on nykysuomen tuorein sanakirja, ja se sisältää runsaasti sanastoa, jota NS ei vielä tunne. Lisäksi käsitykset esimerkiksi siitä, mikä on arkikieltä ja mikä yleiskieltä, ovat muuttuneet. (Kotus2.)

Jos sana esiintyy useammassa kuin yhdessä osa-aineistossa, olen merkinnyt sen joka kerta erikseen liitteenä olevaan aineistolistaan. Olen rajannut pois aineistosta sellaiset

deskriptiiviset *-ke*-loppuiset sanat, jotka muistuttavat *-ke*-johdoksia. Tämän tyyppisiä sanoja ovat esimerkiksi *pjukkeet* ja *huisket*. Deskriptiivisten sanojen kantasanaa on usein vaikea määrittää, ja ne voivat olla yhtä hyvin *-e*-johdoksia kuin *-ke*-johdoksia.

2 Johtaminen sananmuodostuskeinona

Sananmuodostuksella tarkoitetaan niitä periaatteita, joiden mukaan lekseemit rakentuvat ja uusia lekseemejä muodostetaan. Uusia sanoja syntyy yleensä kielessä jo olevien leksikaalisten aineiden pohjalta. Johtaminen ja yhdistäminen ovat sananmuodostuksen pääajit. Sananmuodostus on sanaston yleisin karttumistapa, mutta sanasto karttuu myös lainaamisen kautta. (VISK § 146; Koivisto 2013: 252.)

Johdetut ja yhdistetyt sanat ovat kompleksisia ilmauksia, eli niiden sanavartalo on jaettavissa useaan morfeemiin (Koivisto 2013: 70), esimerkiksi *kirja-sto* tai *kirja-kauppa*. Sen sijaan perussana on yksimorfeeminen lekseemi, esimerkiksi *kirja*. Perussanaa ei ole mahdollista jakaa pienempiin merkityksellisiin osiin. (Häkkinen 2006: 83.)

Tämän tutkimuksen kannalta keskeisin sananmuodostuskeino on johtaminen. Sanojen johtaminen eli derivoiminen on suomelle vanhastaan ominainen sananmuodostuskeino (Häkkinen 2006: 101). Johtamisesta on käytetty myös nimityksiä sananjohto ja johto. Johto-opilla tarkoitetaan johtamisen keinovarojen kokonaisuutta ja sen tutkimusta. (Koivisto 2013: 256.) Johtamisessa kantasanan sanavartaloon liittyy johdin, ja näin syntyy johdos. Esimerkiksi sanavartaloon *lika-* voidaan liittää johdin *-inen*, jolloin saadaan johdos *likainen*. (Koivisto 2013: 215.) Johtimet ovat suomessa suffikseja eli sanavartalon perään kiinnittyviä sidonnaisia morfeemeja. Siten johtaminen on suomessa suffiksaatiota eli suffiksijohtoa. (Koivisto 2013: 256.) Lauri Hakulinen käsittelee teoksessaan *Suomen kielen rakenne ja kehitys* (1979) suomen kielen johdoksia diakronisesta näkökulmasta. Hänen mukaansa suomen kielessä on 126 nominijohdostyyppiä, joista 82 on nominikantaisia ja 44 verbikantaisia. Kieltä synkronisesta näkökulmasta tarkastelevan *Ison suomen kieliopin* (ISK) mukaan substantiivijohdoksia on noin 70 ja adjektiivijohdoksia on toista kymmentä, eli nominijohdoksia on nykykielen näkökulmasta yli 80. (VISK § 174; § 260.)

Kantasana tarkoittaa sitä sanaa, josta tarkasteltavana oleva johdos on välittömästi muodostettu. Johdoksen kantasana voi olla perussana (*sana-sto*), toinen johdos (*sanasto-llinen*) tai yhdyssana (*nimilapu-ttaa*). Kantavartalo tai kanta taas tarkoittaa sitä lekseemin perusosaa, joka jää jäljelle, kun kaikki mahdolliset johdinaffixit on poistettu. Esimerkiksi *ajatella*-sanan kantasana on *ajattaa* ja kantavartalo *aja-*. (Häkkinen 2006: 84.) Kuten edellisistä esimerkeistä on nähtävissä, johdos voikin toimia uuden johdoksen pohjana. Useajohtimisten johdosten muodostuspolku voidaan esittää askelittaisena johtoketjuna esimerkiksi *ajaa > ajattaa > ajatella > ajattelu > ajattelullinen*. Johtoketjussa kunkin johdoksen kantasana on sitä välittömästi edeltävä lekseemi. (Koivisto 2013: 258–259.) Johdokset jaotellaan niiden kantasanan sanaluokan mukaan verbikantaisiksi eli deverbaalisiksi, nominikantaisiksi eli denominaalisiksi ja adverbikantaisiksi. Nominikantaiset johdokset jaotellaan edelleen substantiivi- ja adjektiivikantaisiksi. (VISK § 157.)

Johtamisen voi jakaa kahteen perustyyppiin, spontaaniin ja tietoiseen johtamiseen (Hakulinen 1979: 427–428). Niistä käytetään myös nimityksiä syntaktinen ja leksikaalinen derivaatio. Käytän itse tutkimuksessani nimityksiä spontaani ja tietoinen johtaminen. Spontaanissa johtamisessa johdokset muodostetaan automaattisesti puhetilanteessa lauseyhteyden vaatimusten mukaisesti, esimerkiksi: *Tutkimuksessa ilmeni, että useimmat tutkijoista kokivat itsensä erittäin turhautuneeksi. Turhautuneisuus johtui siitä, etteivät – –*. (Tieteen termipankki s.v. syntaktinen derivaatio; VISK § 175.) Spontaanissa johtamisessa on kyse taivutuksen kaltaisesta prosessista. Tietoinen johtaminen tarkoittaa kielen sanaston kartuttamista uusia johdoksia luomalla. (Koski 1978: 103.)

Johdokset, jotka sisältävät saman vartaloon yhdistyneen johdinaineksen (esim. *-ke-*), muodostavat morfologisen johdostyyppin. Johdostyyppiä nimitetään johdinaineksen mukaisesti (esim. *-ke-*johdokset). (VISK § 163.) Johdostyyppin produktiivisuudella tarkoitetaan sen muodostuksen säännöllisyyttä ja kattavuutta. Kun johdostyyppi on täysin produktiivinen, johdoksen kantasanaksi käy periaatteessa mikä hyvänsä johdostyypille mahdollisen sanaluokan sana. Täysi tai suuri produktiivisuus on ominaista sellaisille johdostyypeille kuten *-Ainen-* (esim. *aikalainen*), *-(U)us-* (esim. *pienuus*) ja *-minen* (esim. *tekeminen*). Produktiivisuus on asteilmiö, ja nimitystä produktiivinen käytetään vain täysin tai hyvin produktiivisista ryhmistä. Karttuvaksi

nimetyt johdostyyppit käsittävät tällaisten johdostyyppien lisäksi hieman vähäisemmässäkin määrin produktiivisia johdostyyppejä. Karttuvaan johdostyyppiin voi jatkuvasti tulla uusia sanoja tekstiyhteydessä ilmenevän luovan muodostuksen ja tietoisien terminluonnin kautta. Epäproduktiivisia ovat sellaiset johdostyyppit, joiden johtimella ei voi juuri muodostaa uusia sanoja. Olemassa oleva johdostyyppi on kuitenkin aina potentiaalinen sanojen muodostusmalli, joten uusien sanojen tulo epäproduktiiviseenkin johdostyyppiin on mahdollista. (VISK § 164.)

Analogian ja mallien osuus on keskeinen uusien sanojen muodostuksessa, ja tämä koskee myös johtamista (VISK § 148). Analogialla tarkoitetaan kieliainesten välistä yhdenmukaisuutta ja samankaltaisuutta. Mallin mukaisessa johtamisessa sanahahmo toimii muottina uusille sanoille. (Nummila 2011: 69–70.) Muottiin kuuluu sanavartalon loppu, joka voi olla esimerkiksi suffiksi, sekä tila vartaloainekselle, joka voi olla leksikaalinen vartalo tai muu fonologinen aines, kuten deskriptiivinen äännejono. Deskriptiivinen vartaloaines on pohjana esimerkiksi johdoksessa *kitk-utta-a*. Muotin mukainen sana voi siis olla muukin kuin kantasanallinen ja läpinäkyvä johdos. (VISK § 148.)

Analogiaan liittyy myös se, että kielenkäyttäjät tajuaa johdosketjujen välisiä korrelaatioita. Esimerkiksi johdosketju *jyräjää – jyrisee – jyristaa – jyrinä – jyry* assosioituu muun muassa ketjuun *humajaa – humisee – humistaa – humina – humu*. Korrelaatiojohto tarkoittaa sitä, että johdosketjujen korrelaatiota käytetään hyväksi uusien johdosten luomisessa. Tällöin etymologinen kantasana voi puuttua kielestä, tai se voi olla vain yksi jäsen samakantaisten sanojen ketjussa. (Räisänen 1978: 327–339.) Korrelaatiojohdossa sarjan jäsenet ovat toistensa korrelaatteja. Uusi johdos tulee täyttämään jotakin sarjassa olevaa aukkoa. Mallisanajohto on korrelaatiojohdon alalaji. Siinä uuden sanan mallina on jokin tietty sana ja sen suhde kantasanaansa. Mallina voi olla myös useampi sana. Mallisanajohtoa on esimerkiksi se, jos sanan *päivystää* mallin mukaisesti muodostetaan sana *yövyttää*. Uusi sana voi olla mallisanaansa nähden lähimerkityksinen tai vastakkaismerkityksinen. (VISK § 161.)

3 *-ke*-johdokset johdostyyppinä

Nykyään kieliopissa puhutaan yleisesti *-ke*-johdoksista, mutta historiallisesti nominikantainen ja verbikantainen *-ke*-johdin ovat erillisiä johtimia. Hakulisen (1979) mukaan tuntuu luonnolliselta, että ne ovat sukulaisia. Hakulisen luokittelun mukaan johtimet ovat joko yksinkertaisia tai sekundaareja. Sekä nominikantainen *-ke*-johdin että verbikantainen *-ke*-johdin ovat Hakulisen luokittelun mukaan sekundaareja johtimia, eli ne ovat yhdysperäisiä tai muuten suhteellisen myöhäsyntyisiä. (Hakulinen 1979: 157–208.)

Nominikantaiset *-ke*-johdokset ovat substantiiveja, jotka ovat merkitykseltään deminutiivisia tai niiden sukuisia. Hakulinen mainitsee murteissa esiintyvistä *-ke*-johdoksista sanat *arake*, *pyöräke* ja *ääreke*. *Arakkeen* merkitys on 'pieni aro, ts. kostea luonnonniittyalue'. Sana *pyöräke* merkitsee terätöntä sukkaa eli kalsua. *Ääreke* on 'tuohinauhan reunasta sitä tasoiteltaessa leikattu liuska'. Muita Hakulisen mainitsemia johdoksia ovat esimerkiksi *kaareke*, *kieleke*, *lahdeke*, *niemeke*, *poimuke*, *polveke*, *saareke*, *salmekke*, *sarake* ja *veruke*. Murteissa esiintyy myös *-ke*-johtimellisia plurale tantumeja eli monikkosanoja. (Hakulinen 1979: 157.) Monikkosanat ovat yhtä kokonaisuutta tarkoittavia monikkomuotoisia sanoja, esimerkiksi *hääät* tai *housut* (VISK § 558). *-ke*-johtimellisia monikkosanoja ovat murteissa *kaljakkeet* 'kaljamaltaat' ja *sahdikkeet* 'sahtimaltaat'. Oppitekoisina Hakulinen mainitsee esimerkiksi sanat *kaavake*, *kerake*, *lauseke*, *pesäke*, *pillike*, *savuke* ja *vyöhyke*. Nominikantainen *-ke*-johdin koostuu aineksista *-kk-* ja *-e*, joka on kehittynyt aineksesta *-eh*. (Hakulinen 1979: 157.)

Verbikantaiset *-ke*-johdokset ovat substantiiveja, jotka ovat merkitykseltään enimmäkseen teon välineen nimiä. Hakulinen mainitsee esimerkkeinä sellaisia sanoja kuin *eläke*, *elvyke* ja *kastike*. Murteissa esiintyviä *-ke*-johdoksia ovat *eläke*, *kastike*, *kiehuke*, *pudoke* ja *yllyke*. *Kiehuke* merkitsee kiehutettavaa ainetta. *Pudoke* on 'putous koskessa, maastossa'. *Yllykkeen* merkitys murteissa on 'hiiva, käyte'. Oppitekoisina Hakulinen mainitsee esimerkiksi sanat *kelluke*, *korvike*, *säilyke* ja *tarvike*. Verbikantainen *-ke*-johdin liittyy kantasanan säännölliseen vokaalivartaloon, esimerkiksi *elä-*, *kiehu-*. *-ke*-aineksen edellä on joskus kantavartaloon kuulumaton *i*, esimerkiksi *kanna-* > *kanni-ke* ja *kasta-* > *kasti-ke*. Se on nähtävästi *-in-* *-ime-*johtoisten

tekimennimien analogian aiheuttama. Joissain tapauksissa on epäsäännöllinen kantavartalo, joka myös pohjautuu ilmeisesti jonkinlaiseen analogiaan, esimerkiksi *selvike* ja *vahvike*. Johdin koostuu *-ke*-aineksesta, joka pohjautuu ainekseen *-kkeh. k-* aines on samaa kuin deverbaalisissa *-kka*, *-kkä* sekä *-kki* ja *-kko*, *-kkö* -suffikseissa. (Hakulinen 1979: 207.)

ISK:n mukaan *-ke*-johdin liittyy kaksitavuiseen heikkoon vokaalivartaloon, esimerkiksi *lippu : lipu-*. Loppuvokaali, joka korvaa kantavartalon loppuvokaalin, voi olla *i*:n lisäksi myös *U*. Kun loppuvokaali muuttuu, niin sana voi olla eri merkityksinen kuin *-ke*-johtiminen vastineensa, esimerkiksi *korva-ke* ja *korvi-ke*. (VISK § 201.) *-ke*-johdokset voi jakaa merkityksen ja kantasanan sanaluokan mukaan kahteen pääryhmään. Substantiivikantaiset *-ke*-johdokset ilmaisevat tavallisesti jotain kantasanan tarkoitteen kaltaista, mutta siitä silti jollakin olennaisella tavalla poikkeavaa entiteettiä (esim. *hilloke*). Osa tällaisista sanoista on myös deminutiivisia (esim. *niemeke* 'pieni niemi'). Sen sijaan verbi- ja adjektiivikantaiset *-ke*-johdokset ilmaisevat usein välinettä (esim. *sytyke*). (VISK § 201–211.)

Osmo Ikola (2001) luokittelee johtimet niiden tavanomaisimpien merkitysten mukaan. Hänen jaottelussaan *-ke*-johdin on lähinnä deminutiivinen johdin, eli se mainitaan ensisijaisesti vähennys- tai hellittelynimien kohdalla. Ikola mainitsee kuitenkin deminutiivisten *-ke*-johdosten lisäksi myös neutraalimmat, kantasanan kaltaista merkitsevät johdokset sekä verbeistä muodostetut välineen nimet. Ikola on erottanut erilaiset tekijän- ja välineennimien johtimet omaksi ryhmäkseen, ja tässä ryhmässä mainitaan mm. johdin *-in*. Tässä yhteydessä *-ke*-johtimesta mainitaan vain, että se esiintyy toisinaan välineennimien johtimena. (Ikola 2001: 80–87.) *-in*-johdin on siis Ikolan luokituksen mukaan välineennimen johtimena keskeisempi kuin *-ke*-johdin. Myös Aarni Penttilä pitää deminutiivisuutta substantiivikantaisten *-ke*-johdosten keskeisimpänä merkityksenä (Penttilä 1963: 282).

-ke-johdokset kuuluvat sellaisiin affektisiin johdostyyppeihin, joilla on myös neutraalia käyttöä. Affektisia ovat sellaiset kielenainekset, joilla puhuja voi osoittaa suhtautumistaan tai asennoitumistaan puheenalaiseen asiaan. (VISK § 206; § 1707.) Substantiivikantaisten *-ke*-johdosten yleinen merkitystehtävä on ilmaista kantasansa kaltaista asiaa. Tällaisista johdoksista osa on deminutiivisia ja siten affektisia (esim.

listake 'kapea, ohut lista'). Muilla tavoin affektisia ovat esimerkiksi sana *vaimoke* sekä tietäntyyppiset yksilönnimet kuten *nuljake*. Affektisissa johdostyypeissä esiintyy myös deskriptiivisiä sanoja. (VISK § 211; § 154.) Osa aineistoni *-ke*-johdoksista on deskriptiivisiä. Deskriptiivisillä sanoilla tarkoitetaan onomatopoeettisia ja muita äänteellisesti motivoituja sanoja, esimerkiksi *kohista* tai *räsähtää*. Deskriptiivisen sanan merkitystä ei aina ole helppo kuvata sanallisella parafrasilla. Deskriptiivisiä sanoja muodostetaan tyypillisesti muotteihin, jotka edustavat jotain johdostyyppiä. Näissä sanoissa johdin ei siis liity lekseemikantaan vaan deskriptiiviseen sanavartaloainekseen, joka ei edusta mitään lekseemiä. (VISK § 154.)

-ke-johdokset ovat johdostyyppinä verrattain pieni ryhmä. Johdostyyppin koolla tarkoitetaan siihen lukeutuvien lekseemien määrää. Suurimmat johdostyyppit ovat yleensä produktiivisia, ja niiden johtimella on jokin yleismerkitys. ISK:n mukaan *-ke*-johdokset ovat nykysuomessa karttuva johdostyyppi. (VISK § 163; § 201.) Nimitystä produktiivinen käytetään ISK:ssa vain täysin tai hyvin produktiivisista johdostyypeistä. *-ke*-johdokset ovat niihin verrattuna vähäisemmässä määrin produktiivinen johdostyyppi. (VISK § 164.) Penttilän mukaan *-ke*-johdokset ovat produktiivinen johdostyyppi (Penttilä 1963: 282).

NS:ssa on runsaat 200 *-ke*-johdosta. Sen sijaan murteista kerätyssä sana-aineistossa *-ke*-johdoksia on noin 1 250 eli kuusinkertainen määrä. Lähes koko suomessa tunnettuja murre sanoja ovat monet maastoon liittyvät sanat, esimerkiksi *kieleke*, *niemeke*, *polveke*, *saareke*, *salmekke* ja *silmäke*. Lisäksi laajalevikkisiä ovat sellaiset selvämerkityksiset verbipohjaiset sanat kuin *kannake*, *kuivike*, *pehmike* ja *sytyke*. Yleiskielen sanat *kastike*, *ohdake*, *vanuke*, *viileke* ja *veruke* ovat laajalevikkisiä myös murteissa. (Lehtinen 1991.)

Suomen kielen äännejärjestelmän muutokset näkyvät myös *-ke*-johdosten rakenteessa. Vanhoja *-ke*-johdoksia tutkittaessa on huomioitava se, että vanhoissa teksteissä näkyy vielä merkkejä sanatyypin aiemmasta konsonanttiloppuisuudesta. Esimerkiksi sana *hyödykes* esiintyy nykyään muodossa *hyödyke*. Historiallisesti ilmiön taustalla on sananloppuinen mutta sittemmin kadonnut konsonantti, yleensä *k*, *p*, *h* tai *m*, jonka vaikutus tulee edelleen kuuluviin morfeemien tai sanojen rajalla. Jäännösloppukkeen merkitsijänä käytettiin varhaisnykysuomen kaudella muun muassa heittomerkkiä ja kirjaimia *t*, *k* ja *h*. (Häkkinen 1994: 163–184.)

4 Kirjakielen kehityksen aikakaudet

Koska tarkastelen käsillä olevassa tutkielmassani eri-ikäisiä kirjallisuudessa tavattuja sanoja, on tutkimusta varten tärkeää tuntea suomen kirjakielen historian pääpiirteet. Vanhoja sanoja ei voi ymmärtää kunnolla tutkimatta sitä maailmaa, jossa ne esiintyivät. Suomen kirjakielen kehitys jaetaan kolmeen pääjaksoon eli *vanhan kirjasuomen*, *varhaisnykysuomen* ja *nykysuomen* kausiin. Niitä edelsi *varhaissuomen kausi*, jolloin kirjakieli ei ollut vielä juuri kehittynyt. (Häkkinen 1994: 11.) Varhaissuomen kaudelta ei ole säilynyt yhtenäisiä suomenkielisiä tekstejä edes käsikirjoituksina (Lehikoinen–Kiuru 1991: 1).

4.1 Vanha kirjasuomi

Ensimmäiset suomenkieliset kirjat ilmestyivät 1540-luvulla, ja tästä katsotaan vanhan kirjasuomen kauden alkavan. Kausi kesti koko Ruotsin vallan ajan noin vuoteen 1810 asti. (Lehikoinen–Kiuru 1991: 2; Häkkinen 1994: 12.) 1500-luvulla tapahtuneella uskonpuhdistuksella oli suuri vaikutus kielelliseen tilanteeseen. Luterilaisen ajattelutavan mukaan kaikkien ihmisten piti voida lukea Jumalan sanaa omalla äidinkielellään. Reformaatio levisi Saksasta Pohjois-Eurooppaan, ja sen myötä ryhdyttiin järjestelmällisesti kääntämään Raamattua ja muuta uskonnollista kirjallisuutta kansankielille. Tämän vuoksi muun muassa Suomeen ja Baltian maihin syntyi tarve luoda kirjakieli. Uskonpuhdistuksen kannalta merkittävää oli se, että kirjapainotaito oli edistynyt, ja kirjoja oli nyt aiempaa paremmin saatavilla. Aikaisemmat käsin kopioidut ja arvokkaat kirjat eivät olleet kuuluneet kaiken kansan ulottuville.² (Häkkinen 1994: 20.)

Ensimmäinen suomeksi painettu kirja oli Mikael Agricolan *Abckiria*. Se ilmestyi todennäköisesti vuonna 1543. Agricola julkaisi kaikki keskeiset kirkolliset teokset suomeksi vuosina 1540–1550. (Häkkinen 1994: 80–86.) Agricolan työn ansiosta syntyi koko suomen kirjakielen perusta, ja tähän perustaan turvautuivat uskonnollisten tekstien

² Ruotsin ensimmäinen kirjapaino perustettiin Tukholmaan 1520-luvulla, ja siellä painettiin kirjoja Suomeakin varten. Suomen ensimmäinen kirjapaino aloitti toimintansa Turun akatemian yhteydessä vuonna 1642. (Häkkinen 1994: 22.)

tulevat kääntäjät ja suullisen sanan käyttäjät (Häkkinen 1994: 44). Turku oli vanhan kirjasuomen kaudella suomen pääkaupunki ja henkisen elämän keskus, joten länsimurteista, erityisesti Varsinais-Suomessa käytetystä kielestä, tuli julkisen kielenkäytön perusta (Häkkinen 1994: 12). Vanhan kirjasuomen kaudella Raamatut ja Raamattua selittävät teokset olivat keskeisessä asemassa, samoin muut uskonnolliset teokset kuten kirkolliset käsikirjat, virsikirjat ja saarnajulkaisut (Häkkinen 1994: 79).

Vanhan kirjasuomen kauden loppuaikoina suomen kirjakielen edistyminen oli hyvin hidasta. Suomi oli ollut sivistyneistönkin seurustelukielenä suhteellisen yleinen vielä 1600-luvun alkupuolella. Suomen kielen asema huononi kuitenkin vähitellen, ja vuosien 1640 ja 1740 välillä sivistyneistö ruotsalaistui. Sodat ja maan köyhtyminen jouduttivat suomen vaipumista pelkäksi rahvaan kieleksi. (Lehikoinen–Kiuru 1991: 4.) Suomalaisuudesta innostuneiden fennofiilien toiminta alkoi kuitenkin jo 1700-luvulla. (Häkkinen 1994: 47). 1700-luvun jälkipuoliskolla kirjallisuuden aihealue monipuolistui jonkin verran raskaista sotavuosista huolimatta (Hakulinen 1979: 437).

4.2 Varhaisnykysuomi

Varhaisnykysuomen kausi alkoi vuodesta 1810, ja sen lasketaan päättyneen joko 1870- tai 1880-luvun loppuun. Kausi oli murrosten aikaa. Tässä lyhyessä ajassa suomen kirjakieli saavutti monissa suhteissa sen kehityskannan, jota nykyinenkin kielenkäyttö edustaa. (Häkkinen 1994: 13–14.) Kielen kehittämiseen oli 1800-luvun alussa voimakas tarve. Suomi oli kehittynyt sivistyskieleksi vain kirkollisen ja hengellisen elämän alalla. Vuoden 1809 Haminan rauhassa Suomi erotettiin Ruotsista ja liitettiin Venäjään. Valtiollisen aseman muutos toimi sysäyksenä suomen kielen kehittämiseen. Myös kansallisromantiikan aatevirtaus, joka levisi Euroopassa, johti kansallisten pyrintöjen ja kansankielen merkityksen korostamiseen. Katsottiin, että Suomi saattoi olla itsenäinen valtio vain, jos sen virallinen kieli on suomi. Siksi oli luotava suomenkielinen kulttuuri ja sivistyneistön piti omaksua kansan kieli. (Lehikoinen–Kiuru 1991: 4–5.)

Vuonna 1831 perustettiin Suomalaisen Kirjallisuuden Seura. Seura otti tavoitteekseen suomenkielisen kirjallisuuden luomisen ja suomen kielen aseman parantamisen. Sen tärkein saavutus oli vanhan kansanrunouden kerääminen ja julkaiseminen. Suuri

merkitys kansalliselle heräämiselle oli Elias Lönnrotin niin sanotun vanhan Kalevalan ilmestymisellä vuonna 1835. Tärkeä kansallinen herättäjä oli Johan Vilhelm Snellman. Hän korosti sitä, että suomen kielen oli kehityttävä rahvaan kielestä sivistyskieleksi. Siksi suomea oli alettava käyttää kirjallisesti, ja suomi oli otettava koulujen opetuskieleksi. (Lehikoinen–Kiuru 1991: 5.)

1800-luvulla alettiin kiinnittää huomiota vanhan kirjakielen murrepohjan yksipuolisuuteen. Vaadittiin, että myös itäsuomalaisuuksille annettaisiin asema kirjakielessä. Kansanrunouden keruu ja julkaiseminen olivat tuoneet itämurteiden kielenparren tunnetuksi. Seurasi murteiden taisteluksi kutsuttu kiista, jossa keskusteltiin siitä, mikä murre olisi paras kirjakielen pohjaksi. Lopulta päädyttiin kompromissiin siten, että vanha läntinen pohja säilyi, mutta kirjakieleen otettiin uusia piirteitä itämurteista. (Lehikoinen–Kiuru 1991: 6.)

Varhaisnykysuomen kaudella kielen kehityksessä tärkeää oli sanaston uudistuminen. Suomen kielellä oli nyt voitava ilmaista kaikkia yhteiskuntaelämän tai korkeamman sivistyksen tarvitsemia käsitteitä. 1800-luvulla luotiin olennainen osa kirjasuomen keskeisestä sanavarastosta. (Lehikoinen–Kiuru 1991: 6–7.) Kirjakielen kehitykseen vaikutti ajatus purismista eli puhdaskielisyydestä, joka säilyi kielen kehittämässä keskeisenä juonteena aina 1900-luvun puoliväliin asti. Sanaston kehittämisessä puhdaskielisyyspyrkimykset merkitsivät sitä, että sivistyskäsitteille pyrittiin sepittämään omakielisiä nimityksiä. (Rintala 2000.) Uusilla sanoilla oli jokseenkin aina selvä yhteys kielen entiseen sanastoon. Osa uusista lekseemeistä saatiin sellaisinaan murteista joko alkuperäisessä tai muunnetussa merkityksessä. Osa muodostettiin yhdistelemällä kielen vanhoja aineksia uudella tavalla. Uudet sanat pyrittiin muodostamaan olemassa olevien sanojen tarjoaman mallin mukaisesti ja voimassa olevia sananmuodostusprosesseja noudattaen. (Häkkinen 1994: 421.)

Johtamista käytettiin runsaasti uusien sanojen sepityskeinona. Sanakirjoissa esitettiin todellisessa käytössä olevien lekseemien lisäksi myös sellaisia sanoja, jotka olisi kielioppisääntöjen perusteella mahdollista muodostaa. Kun juuri oli kehitetty kielioppeja, joissa suomen kielen rakenteen ominaispiirteet oli tyydyttävästi kuvattu, niin näitä kieliopillisia prosesseja haluttiin myös soveltaa käytäntöön. Esimerkiksi Lönnrot esitteli suomalais–ruotsalaisessa sanakirjassaan paljon mahdollisia johdoksia.

Lönnrotin aikalainen Ahlman oli pitkälti samoilla linjoilla. Häkkisen mukaan Ahlmanin suomen ja ruotsin väliset sanakirjat heijastavat oman aikansa kirjasuomen sanastoa paljon realistisemmin kuin Lönnrotin suursanakirja. (Häkkinen 1994: 419–420.) Aineistoni sisältää sekä Lönnrotin että Ahlmanin tekstejä.

Eri johdinten suosio on aikojen kuluessa saattanut vaihdella, vaikka johtaminen on aina ollut suosittu sananmuodostuskeino. 1800-luvulla on käytetty runsaasti esimerkiksi *-ma/mä*-johdinta (esim. *arvostelma*) ja *-e*-johdinta (esim. *liike*). Myös *-ke*-johdin kuuluu niihin johtimiin, joiden avulla saatiin uusia substantiiveja. Johdin *-in* oli suosittu välineen nimien muodostuksessa 1800-luvulta 1900-luvulle. 1900-luvulla monia alkuaan toisen johtimen avulla muodostettuja välineen nimiä on tietoisesti korvattu *-in*-johdoksilla. Esimerkiksi *jäähdyttäjän* sijaan käytetään sanaa *jäähdytin* ja *kaasuttajan* sijaan sanaa *kaasutin*. (Häkkinen 1994: 424–430.)

Aineistossani näkyy se, että 1800-luvulla esiintyvät uudet sanat olivat ehdotuksia, jotka usein kilpailivat muiden ehdotusten kanssa. Uusia oppisanoja ehdotettiin kirjoissa ja sanomalehdissä, ja yleisö ratkaisi niiden käyttökelpoisuuden. Esimerkiksi ruotsin sanan *triangel* suomennokseksi oli vuosina 1835–64 ehdolla neljätoista uudissanaa, esimerkiksi *kolmikko*, *kolmikas*, *kolmikolikka*, *kolmikanta* ja *kolmisivuinen kuvake*. Käyttöön jäi lopulta Elias Lönnrotin ehdottama sana *kolmio*. (Koukkunen 2008.) 1800-luvun uusien sanojen kehittäjistä huomattavin oli Hakulisen mukaan Lönnrot. Lönnrotin jälkeen merkittävimpana Hakulinen pitää Volmari Kilpistä. (Hakulinen 1979: 453.)

4.3 Nykysuomi

Nykysuomen kauteen mennessä suomesta oli kehittynyt kaikkien sivistyselämän alojen kieli, jota käytettiin muun muassa koululaitoksessa, hallinnossa, sanomalehdistössä ja kaunokirjallisuudessa. Kielen vakiintuminen ja säännöllistyminen on jatkunut, mutta kyse on ollut lähinnä yksityiskohtien hienosäädöstä. (Lehikoinen–Kiuru 1991: 9–10.)

Sanaston kartuttamisessa painopiste on nykysuomen kaudella ollut erikoisalojen sanaston luomisessa. (Lehikoinen–Kiuru 1991: 10.) Esimerkiksi tekniikan kehitys tuottaa jatkuvasti uutta englanninkielistä sanastoa, jota yritetään sopeuttaa suomeen.

Uusia sanoja tarvitaan myös, kun käännetään suomeksi EU:n ja muiden monikansallisten organisaatioiden asiakirjoja. Lisäksi sanastotarpeita synnyttävät muun muassa uudet ruokalajit, vaatetus ja urheilu. Termityötä tekevät muun muassa kääntäjät, viranomaiset, tutkijat ja toimittajat. (Maamies 2008.)

-ke-johtimisten sanojen määrä yleiskielessä jatkoi kasvuaan 1900-luvun alussa. 1930-luvulla *-ke*-johtimisten uudissanojen runsas määrä on saanut osakseen jopa kevyttä pilkkaa. Vuonna 1934 Matti Jurva julkaisi iskelmän nimeltä *Lauluke*, jossa hän naureskelee *-ke*-johdosten muodikkuudelle: *Missä kaksi juttelee, aina kaikuu -ke ja -ke. Kaikki on nyt vastiketta, soossikin on kastiketta, on vanha kieli pilalla, siks uusi on nyt tilalla.* Laulussa on paljon *-ke*-johdoksia, joista osa on kerrallisia ja tekaistuja. (Lehtinen 1991.)

5 Kirjasuomen *-ke*-johdokset kautta aikojen

5.1 1500–1600-lukujen *-ke*-johdokset

Vaikka 1500–1600-lukujen osa-aineisto perustuu laajoihin lähteisiin, kuten Mikael Agricolan morfosyntaktiseen tietokantaan, on tuloksena silti vain yksi *-ke*-johdos, kasvin nimitys *ohdake*. Agricolan teoksissa jo 1500-luvulla esiintynyt *ohdake* on aineiston perusteella kirjakielen varhaisin *-ke*-johdos. 1600-luvulta peräisin olevaksi tiedetään toinenkin kasveihin liittyvä *-ke*-johdos *istuke*. *Istuke* merkitsi joko kasvatettuja hyötykasveja eli yrtejä tai mahdollisesti kaksivuotisia juurikkaita toisena vuonna. (Lehtinen: 1991.)

Nimitystä *ohdake* käytettiin vanhan kirjasuomen aikaan 'hyödyttömistä t. haitallisista rikkakasveista' (VKS s.v. *ohdake*). Se ei siis merkinnyt täsmällisesti tiettyä kasvia kuten nykyään, vaan nimitys kattoi kaikenlaisia epätoivottuja kasveja. Raamatun maissa useat rikkakasvit olivat piikikkäitä, ja tällaisten kasvien prototyypiset edustajat, kuten *ohdake* ja orjantappura, edustavat usein rikkakasvien kategoriaa yleisesti. Esimerkiksi Matteuksen evankeliumissa käytetään rikkaviljasta monikollista nimitystä *ohdakkeet*. Alkuperäistekstissä sillä ei tarkoiteta piikikästä rikkakasvia vaan vehnän seassa kasvavia ja vehnältä näyttäviä *Lolium*-suvun kasveja, joista myöhemmin on käytetty

nimitystä *luste*. (Häkkinen–Lempiäinen 2011: 29.) Uskonnollisessa kielessä *ohdakkeen* merkitys on usein vertauskuvallinen, kuten esimerkissä 1.

(1) etteij meiden sydhen cannaijsi Neulaijsit, ia **odhackerija**, ijancaikises heluetin tules poltettapija (VKS s.v. *ohdake*).

Ohdake on ainakin muodollisesti johdos kantasanasta **ohta*, jonka merkitys on mahdollisesti 'piikki, ota tjs' (SSA s.v. *ohdake*). *Ohdake* esiintyy tiuhaan eri lähteissä vanhan kirjasuomen ja varhaisnykysuomen kausina.

5.2 1700-luvun *-ke*-johdokset

Olen jakanut 1700-luvun aineiston ryhmiin, jotka ovat 1) olioiden nimitykset, 2) välineiden nimitykset, 3) kasvien nimitykset ja 4) maastotermit. Ryhmien sisällä käsittelen ensin prototyyppisiä tapauksia ja sitten niitä, jotka sopivat ryhmän merkitykseen lyöhemmin.

1) Olioiden nimitykset

Henkilöön viittaavia sanoja 1700-luvun osa-aineistossa ovat *pirtike*, *rutjake*, *turjake* ja *vötkäke*. *Rutjakkeen*, *turjakkeen* ja *vötkäkkeen* tyyppisiä sanoja on esiintynyt vanhastaan itämurteissa. Suppean levikkinsä vuoksi tällaiset sanat eivät aina päädy yleiskielen sanakirjoihin. (Lehtinen 1991.) Gananderin sanakirja sisältää kuitenkin paljon kansankielistä aineistoa, ja siihen tällaisia sanoja on otettu mukaan. Niitä voidaan nimittää myös *affektisiksi yksilönnimityksiksi* (VISK § 201). Niillä on tietynlainen kuvaileva ja leikillinen tyyli. Raija Lehtisen (1991) mukaan itämurteiset henkilöön viittaavat sanat kuvaavat kohdettansa väljästi ja muuntelevat merkitystään tilanteen, puhujan ja kuulijan mukaan. Näille sanoille ei siis välttämättä ole löydettävissä yhtä täsmällistä merkitystä kuin joillekin muille sanoille. *Vötkäke*-sanasta Ganander antaa esimerkin *juowatpa nuo wötkätkeet* (NFL s.v. *wötkäkes*). Sana on samantapainen kuin sana *vötkäle*. Merkitystä saattaa valaista myös Gananderin sanakirjassa esiintyvä sana *wötkä* eli *wotko*, joka merkitsee isoa ja laiskaa (NFL s.v. *wötkä*). *Rutjake* tarkoittaa

Gananderin sanakirjan mukaan henkilöä, jolla on märät vaatteet, kuten kalastajalla tai ojankaivajalla (NFL s.v. *rutjaket*). Sana on edelleen käytössä, sillä se löytyy KS:sta merkityksessä 'retku, retkale' (KS s.v. *rutjake*).

Johdokset *rutjake* ja *vötkäke* ovat prototyypisiä ihmistarkoitteisia kuvailevia murre sanoja. Sanassa *turjake* on samanlainen sävy kuin niissä, mutta se ei kuitenkaan viittaa pelkästään ihmistarkoitteisiin. Sillä voi viitata myös vaikkapa vaatteeseen tai eläimeen, kuten käy ilmi Gananderin sanakirjan esimerkeistä, joissa *turjake* voi olla *wanha hywin paikattu wantus* tai *karwainen koira* (NFL s.v. *turjakes*). Sanan merkitys lienee Gananderilla melko sama kuin nykyään KS:ssa, jonka mukaan sanaa käytetään 'partaisesta, takkuisesta tms. epäsiististä oliosta' esimerkiksi 'miehen, koiran *turjake*' (KS s.v. *turjake*).

Pirtike merkitsee Gananderin sanakirjan mukaan samaa kuin *pirtti-vaimo* (NFL s.v. *pirtikkee*). Sana viittaa oman käsitykseni mukaan lapsivuoteessa olevaan naiseen. Gananderin sanakirjassa on myös samantapainen sana *pirtti ämmä*, joka merkitsee lapsenpäästäjää. *Pirtike* eroaa tämän ryhmän muista sanoista, jotka ovat henkilön ulkonäköä ja olemusta luonnehtivia. Tämän ryhmän sanoja muistuttava erikoistapaus, jota en ole laskenut mukaan aineistoon, on adjektiiviksi luokiteltava sana *aulake*, joka merkitsee samaa kuin *auli* 'aulis, antelias' (NFL s.v. *aulaket*; VKS s.v. *aulake*).

Tutkimusaineiston eläimiin viittaavia sanoja ovat lehmien nimet *Mustike*, *Papuke* ja *Punake*. Kaikki kolme nimeä liittyvät lehmän väriin tai kuviointiin. *Punake* lienee samantapainen nimi kuin *punikki*, joka on 'punaruskean lehmän nimi' (SSA s.v. *punainen*). *Papuke* taas on samankaltainen kuin sanat *papuri* tai *papurikki*, jotka tarkoittavat täplikästä lehmää (SSA s.v. *papu*). *Mustike*-nimeä käytetään mustasta lehmästä (NFL s.v. *mustika l. mustikki*). Saman tyyppisiä väriin perustuvia nimiä on käytetty muistakin eläimistä, esimerkiksi *Musti* koirasta (SSA s.v. *mustikki*).

Lehmiä on nimetty jo ainakin suomalais–virolaisella yhteisajalla, sillä suomen ja viron kielissä on useita yhteisiä lehmännimiä. Vanhimmiksi nimiksi on arveltu *-kki*-loppuisia nimiä. (Kaarlenkaski–Saarinen 2013: 151.) Lehmän nimeäminen ulkonäön mukaan on hyvin vanha tapa. Väriin lisäksi nimen aiheena saattoi olla jokin muu silmiinpistävä seikka ulkonäössä, kuten esimerkiksi sarvet nimessä *Sarvikki*. Lehmä voitiin myös

nimetä sen vuodenajan tai kuunpäivän mukaan, jona se oli syntynyt. (Jalasmäki 2004.) Muitakin *-ke*-johtimellisia lehmän nimiä on ollut, esimerkiksi *Jerttike*, *Unsiike* ja *Urtuke*. Nämä nimet esiintyvät artikkelissa, jonka A. V. Koskimies kirjoitti *Virittäjään* Heikki Ojansuun tutkielmasta. (Koskimies 1913.)

2) Välineiden nimitykset

Välineiden nimityksiä ovat 1700-luvun osa-aineistoni sanat *aineike*, *hyödyke*, *kannike*, *korvake*, *pidäke*, *piiruke*, *vedike*, *viileke*, *viinike* ja *vuoleke*. Välineen nimityksistä *aineike*, *kannike*, *korvake*, *viileke* ja *viinike* liittyvät kaikki merkitykseltään jollain tavalla hihnoin tai kantamiseen, ja niistä joidenkin merkitykset osuvat hyvin lähelle toisiaan. Sana *aineike* merkitsee Gananderilla nahkaremmiä (NFL s.v. *aineket*). Samaan tarkoitteeseen viittaavat ilmeisesti myös Gananderin hakusanat *ainike* ja *anikkeet*. *Ainike* merkitsee Gananderilla esimerkiksi veitsen tupen osaa, joka on ruotsiksi käännetty sanalla *rem-hängsel*. (NFL s.v. *ainike*; *anikkeet*.) *Ainike* esiintyy lisäksi vielä omana hakusananaan merkityksessä 'ainoa' (NFL s.v. *ainoo*, [*ainua*], *ainoa*, *ainike*).

Korvake esiintyy Gananderilla monikkomuodossa *korwakkeet*, ja sen merkitys on samantapainen kuin *ainekkeen*, sillä sekin on jonkinlainen remmi tai nauha. *Korwakkeen* ensiesiintymä kirjakielessä on Gananderin vuoden 1783 teoksessa *Suomalaiset Arwotuxet, Wastausten kansa* (VS s.v. *korvake*). Tästä kirjasta löytyy arvoitus (esimerkki 2), johon sana sisältyy.

(2) Yxi hijri kaxi häntää, kengä se on, kengä sen arwa? Wast. Kengä ja nauhat eli **korwakkeet**.

Sanat *kannike*, *viileke* ja *viinike* ovat merkitykseltään lähellä toisiaan, ja *viilekkeen* ja *viinikkeen* kohdalla kyse saattaa olla myös saman sanan eri muodoista. Gananderin sanakirjassa esiintyvällä sanalla *viileke* (NFL s.v. *vijlekes*) on SSA:n mukaan kaksi merkitystä: se voi merkitä joko kontin, repun tai muun kantamuksen kantohihnaa eli kanniketta tai housujen tai hameen kannatinta eli henkseleitä (SSA s.v. *viileke*). *Viilekkeen* ensiesiintyminen kirjakielessä on ollut vuoden 1757 asetustekstissä nimeltä *Asetus, Nijden Sisällejaettuin Jalcawäen Regimenttein Waatettamisesta ja*

Uloswalmistamisesta. Myös *viinike* merkitsee hihnaa, jolla jotain sidotaan selkään. (NFL s.v. *wijnikkeet*). Mikäli sana *viinike* liittyy sanaan *viini*, kyse on *viinin* merkityksestä 'nuolikotelo' (KS s.v. *viini*).

Osmo Nikkilä mainitsee *viinikkeen viileke*-sanan yhtenä varianttina. *Viilekkeestä* on murteissa sellaisia variantteja, joissa *l*:n asemasta on *n*-äänne. (Nikkilä 2000: 17.) Gananderilla sanat *viileke* ja *viinike* esiintyvät eri hakusanojen kohdalla, mutta molemmilla on kantohihnan merkitys (NFL s.v. *wijnikäs; wijnikkeet*). Olkaimen merkitys on myös sanalla *kannike*. Se on peräisin *Varian* 1700-luvun tekstikokoelmasta, jossa sitä kuvaa ilmaus: *Housut hywin kannikkeilla ylöspingoitetut*.

Näiden erilaisten hihnojen, nauhojen ja kannikkeiden lisäksi välineiden ryhmään kuuluvat vielä sanat *haaruke*, *hyödyke*, *pidäke*, *piiruke*, *vedike* ja *vuoleke*. Jotkut näistä sanoista sopivat välineen merkitykseen hyvin, jotkut hieman löyhemmin. Tyypillinen välineen merkitys on ainakin sanalla *vedike*, joka merkitsee kahvaa tai kädensijaa. Ganander mainitsee samassa merkityksessä myös muodon *vedikko*, esimerkiksi *pytyn wedikko*. (NFL s.v. *wedike l. wedikko*.)

Vuoleke (NFL s.v. *wuoleket*) merkitsee SSA:n mukaan vuolemalla saatua viipaletta tai lastua (SSA s.v. *vuolla*). Se on hieman epäprototyypinen välineiden ryhmässä, koska se merkitsee tekemisen tulosta. Sen voi kuitenkin mieltää myös välineeksi, koska se liittyy prosessiin, jossa saadaan aikaan jotakin. Tekemisen tulosta merkitsee myös sana *piiruke*, jota Ganander kuvaa lyhyellä esimerkillä *teki pijrukkeen*. Sanalla saatetaan tarkoittaa jonkinlaista viiltoa, viivaa tai juovaa.

Sana *pidäke* esiintyy Gananderilla *pinnet*-sanan yhteydessä synonyymina sanalle *pinnistys*. Sana esiintyy jäännöslopukkeellisessa muodossa *pidäkes*. (NFL s.v. *pinnet*.) Nykykielessä *pidäkkeellä* on sekä konkreettisen pysäyttävän kappaleen että henkisen esteen tai eston merkitys (KS s.v. *pidäke*). Ganander mainitsee sanan *hyödykes* hakusanana sanojen *hyödytys* ja *hyöty* rinnalla. *Hyödyke* siis merkitsee Gananderilla samaa kuin *hyöty*, eikä sillä ei ole vielä sitä välineen tai palvelun lisämerkitystä, joka sillä on nykykielessä. Esimerkkinä Ganander mainitsee ilmauksen: *Ej minulla ole ollut sijtä yhtään hyödykestä*. (NFL s.v. *hyödytys, hyöty, hyödykes*.) *Pidäkkeen* tapaan *hyödykekään* ei ole prototyypinen väline, mutta se sopii kuitenkin tähän ryhmään.

3) Kasvien nimitykset

1600-luvulla jo esiintyneen *ohdakkeen* lisäksi 1700-luvun osa-aineistossa on viisi muutakin kasvin nimitystä: *haaruke*, *hevonhierike*, *pitike*, *radake* ja *suolake*. *Ohdake* esiintyy Gananderilla myös yhdyssanoissa *siunattu ohdake* ja *maksan ohdake* (NFL s.v. *siunaan*; *maxan ohdakke*). Monikkomuotoinen sana *pitiket* tarkoittaa Gananderin sanakirjan mukaan samaa kuin *pitiäiset*, *pilliäiset* ja *nukulaiset* (NFL s.v. *pitiäiset*). *Radake* merkitsee Gananderilla samaa kuin *raade*, *raatzamet*, *raatteet*, *raattamet* ja *rahdain*. Lisäksi *radakkeen* yhteydessä on mainittu kasvit *peuran vehka*, *vesiahmalo*, *ahmalo* ja *lumme*. (NFL s.v. *radakke*.)

Sana *suolake* merkitsee Gananderin mukaan samaa kuin *suolaruoho* tai *suolaheinä*. Lisäksi Ganander mainitsee johdoksen *suolakka*. (NFL s.v. *suola*.) *Suolake* liittyy merkitykseltään aineistoni sanaan *hevonhierike*, joka on peräisin *Varian* 1700-luvun aineistosta. *Hevonhierike* esiintyy siinä rohdoksen tekoa kuvaavassa tekstissä, jossa kuvaillaan eläimelle annettavan rohdoksen valmistusta. Ohjeessa kuvaillaan ensin varsinainen lääke ja neuvotaan sen jälkeen antamaan lääke eläimelle sekoituksessa, jota kuvaa esimerkki 3.

(3) Sakiasa jauho-secoituxesa ynnä cuusiais-pesästä ja Cuusen haosta keitettyä Lauckaa / taicka **Hewon-hierickeistä**/ taicka muusta Suolackeesta ja Britannian-juurta.

Hevonhierikkeen merkitys on siis lähellä *suolakkeen* merkitystä. *Hevonhierikkeen* tutumpia muotoja ovat nykyään *hevonhierakka* ja *hevonhiirikka*.

Sana *haaruke* esiintyy Gananderin sanakirjassa ainoastaan *haarukka*-sanan yhteydessä ilmauksessa *pitkillä haarukkeilla* (NFL s.v. *haarukka*). VKS:n mukaan *haarukkeen* merkitys on 'haarainen oksa, keppi'. Esimerkki 4 kuvaa yhtä haarukkeiden käyttötarkoituksista.

(4) Warwuittaminen tapahtu osittain puolda kyynärätä pitkillä **haaruckeilla** (VKS s.v. *haaruke*).

4) Maastotermit

Maastotermejä ovat 1700-luvun osa-aineistoni sanat *murroke*, *saareke* ja *silmäke*. *Saareke* on nykymerkitykseltään 'ympäristöstään saaren tavoin erottuva alue t. muodostuma', ja tämä merkitys sillä on jo Gananderin sanakirjassa, jossa *saareke* voi olla esimerkiksi kyntämätön kohta, joita peltoon jää *likaruohoin pesixi* (NFL s.v. *saarekes*). Tällaista saarekettä pellossa kutsutaan myös *piellokseksi* (VS s.v. *saareke*). Historiallisesta näkökulmasta tarkasteltuna substantiivikantaiset *-ke*-johdokset merkitsevät tyypillisesti jotain kantasanansa kaltaista tai sitä pienempää. Sana *saareke* sopii hyvin tähän merkitykseen. Tällaisia *-ke*-johdoksia voi usein kuvata *-mÄinen-*johtamisen adjektiivin sisältävällä parafrasilla, esimerkiksi *saarekkeella* on suunnilleen sama merkitys kuin sanalla *saarimainen*. (VISK § 201.)

Murroke mainitaan Gananderin sanakirjassa synonyymina sanoille *kötehikkö*, *räme* ja *murto* (NFL s.v. x *kötehikkö*). Se merkitsee jonkinlaista vaikeakulkuista osaa maastossa. Gananderin esimerkkien mukaan *kötehiössä* eli *murrokeessa* kasvaa *mättähiä* ja *kanervia* ja sen vaikeakulkuisuus ilmenee esimerkistä 5.

(5) Kyllä se on **kötöhikköä**, ettei kahlata jaxa (NFL s.v. *kötehikkö*).

Lisäksi vanhassa kirjakielessä on esiintynyt muoto *murrokas* (VS s.v. *murrokas*). KS:ssa näitä sanoja edustaa *murrokko*, joka on 'kaatuneiden (t. kaadettujen) puiden t. hakkuujätteiden muodostama ryteikkö, murros' (KS s.v. *murrokko*). *Silmäke* merkitsee Gananderin sanakirjassa suon silmäkettä (NFL s.v. *silmäke*). Merkitys on Gananderilla suunnilleen sama kuin KS:n antama nykymerkitys 'pienehkö avovetinen suon kohta'.

5.3 1800-luvun *-ke*-johdokset

1800-luvun sekä 1900–2000-lukujen osa-aineistojen analyysissä keskityn lähinnä niihin johdoksiin, jotka esiintyvät aineistossa ensimmäistä kertaa tai joiden merkitys on edelliseltä kaudelta muuttunut. 1800-luvun osa-aineisto jakaantuu pääryhmiin, joita käsitellen alaluvuissa 5.3.1 Olioiden nimitykset, 5.3.2 Välineiden nimitykset, 5.3.3 Erikoisalojen sanasto ja 5.3.4. Arjen sanasto.

5.3.1 Olioiden nimitykset

1800-luvun osa-aineistossa on vain yksi henkilöön viittaava sana, *pirtike*, joka on peräisin Helienuksen sanakirjasta (HE s.v. *pirtikkeh*). *Pirtike* esiintyy jo 1700-luvun osa-aineistossa. Sana merkitsee 1800-luvun osa-aineistossa synnyttäjää tai lapsivuoteessa olevaa henkilöä kuten 1700-luvullakin. Se edustaa sellaisia *-ke*-johdoksia, joita on esiintynyt vanhastaan itämurteissa. 1800-luvun osa-aineistossa ei kuitenkaan enää ole sellaisia tyypillisiä henkilöä leikillisesti kuvailevia sanoja kuin *rutjake* tai *vötkäke*. Tämä ei kuitenkaan välttämättä kerro siitä, etteikö tällaisia sanoja olisi käytetty. Esimerkiksi *rutjake* on edelleen mukana Kielitoimiston sanakirjassa (KS s.v. *rutjake*). Se, että henkilöön viittaavia murre sanoja on vähemmän 1800-luvun aineistossa, ei kerro siitä, että niitä olisi käytetty vähemmän. 1700-luvun osa-aineiston henkilöön viittaavat sanat *pirtike*, *rutjake*, *turjake* ja *vötkäke* ovat kaikki Gananderin sanakirjasta, joka sisältää kansankielistä aineistoa. Luultavasti 1800-luvun osa-aineistoon ei vain ole osunut sellaisia tekstejä, joissa olisi yhtä paljon murreainesta.

Pirtikkeen voi toisaalta ajatella liittyvän myös kansanparannukseen ja sitä kautta lääketieteen ryhmään. VNK:ssa *pirtike* esiintyy Helienuksen sanakirjan lisäksi J. F. Ticklénin teoksessa *Termini Medici in Lingua Fennica Occurrentes*, eli se on ymmärretty 1800-luvulla myös lääketieteen termiksi, joista kerron luvussa 5.3.3.

Eläimiin viittaavia sanoja edustaa 1800-luvun osa-aineistossa sana *nutike*, joka merkitsee sarvetonta lehmää (AH s.v. *nutike*). Se on samantapainen lehmän ulkonäköä kuvaileva sana kuin 1700-luvun *Mustike*, *Papuke* ja *Punake*. Väriin sijaan se kuvailee lehmän ulkonäköä muulla tavalla. SSA:n mukaan *nuti* ja *nutike* ovat deskriptiivisiä sanoja, joita lähellä ovat samamerkityksiset sanat *nuli* ja *nupo* (SSA s.v. *nuti*). *Nuli* merkitsee paljasta, liukasta, kaljua tai sarvetonta (SSA s.v. *nuli*). *Nutikkeen* merkitystä vastaa nykyään sana *nutipää* 'vars. nautaeläin, jolla ei ole sarvia' (KS s.v. *nutipää*). Lisäksi aineiston sana *voitike* liittyy myös eläinten ulkonäköön. *Voitike* merkitsee Ahlmanin sanakirjan mukaan samaa kuin *isabellfärgad* ja *vaaleankeltainen*. *Svenska Akademiens ordbok* -sanakirjan (SAOB) mukaan *isabell* viittaa likaisenkeltaiseen väriin. Samanmerkityksisinä sanoina Ahlman mainitsee sanat *voikko* ja *voitio*.

5.3.2 Välineiden nimitykset

Välineiden nimitykset jakaantuvat neljään ryhmään: 1) konkreettiset välineiden nimitykset, 2) ainetta ilmaisevat sanat ja 3) kuvainnolliset välineiden nimitykset.

1) Konkreettiset välineiden nimitykset

Konkreettisia välineiden nimityksiä on 1800-luvun osa-aineistossa 18 kappaletta: *ainake, hurstuke, imuke, kannike, kieluke, levyke, lisäke, painake, pidike, pidäke, ponnike, silmuke, solmuke, vahvike, vedäke, viileke, viinike* ja *voiluke*. Osa niistä on hyvin prototyyppisiä verbikantaisia välineennimityksiä, esimerkiksi hihnoihin ja kantamiseen liittyvät sanat, joita esiintyi jo 1700-luvulla. 1800-luvun osa-aineistossa toistuvat *ainake, kannike, viileke* ja *viinike*. Suuria muutoksia ei sanojen merkityksessä ole tapahtunut. *Viileke* esiintyy nyt hihna-merkityksen lisäksi myös tulosta merkitsevänä sanana ja ruokataloussanana. Uusia saman tyyppisiä sanoja ovat *vedäke* ja *pidäke/pidike*. *Vedäke* merkitsee vetohihnaa. Se on hyvin lähellä jo 1700-luvun osa-aineistossa esiintyvää sanaa *vedike*, joka merkitsee kahvaa tai kädensijaa. 1800-luvulla *vedike* merkitsee tämän merkityksen lisäksi myös vaunujen väliaisaa tai vetoaisaa. *Pidäke* esiintyy 1700-luvun osa-aineistossa merkityksessä 'pinnistys'. 1800-luvun osa-aineistossa *pidäke* ja *pidike* merkitsevät sankaa tai kannatinta ja toisaalta myös hakaa tai säppiä. *Pidäkkeellä* on merkitys myös lakikielessä ja kirjapainoterminä.

Prototyyppisiä verbi- tai adjektiivikantaisia välineiden nimityksiä ovat myös *imuke/imike, painake, ponnike* ja *vahvike*. *Imuke* tai *imike* merkitsee suukappaletta tai pilliä. *Imike* on myös kasvilajin nimi. *Painakkeen* merkitys 1800-luvun osa-aineistossa on lähellä *painike*-sanon nykymerkitystä 'lukon avaava painettava kahva' (KS s.v. *painike*). *Ponnike* merkitsee esimerkiksi konkreettista lautaa tai rimaa, johon jalat tuetaan. Sitä on voitu käyttää myös abstraktissa mielessä. (AH s.v. *ponnike*.) Sana *vahvike* esiintyy konkreettisessa merkityksessä Ahlmanin sanakirjassa yhdyssanassa *vahvikekivi*, jonka tarkkaa merkitystä on kontekstin puuttumisen takia vaikea määrittellä (AH s.v. *vahvike-kivi*).

Konkreettisiin välineisiin viittaavat myös sanat *kieluke*, *levyke*, *lisäke*, *hurstuke*, *silmuke*, *solmuke* ja *voiluke*, jotka eivät kuitenkaan ole verbi- tai adjektiivikantaisia, kuten välineitä kuvaavat *-ke*-johdokset yleensä. *Kieluke* on kalastukseen liittyvä sana. Se merkitsee suunnilleen samaa kuin nykykielen *peruke*, joka on 'lanka, jolla koukku t. viehe kiinnitetään ongen tms. siimaan' (KS s.v. *peruke*). *Lisäke* merkitsee aineistossa lisäkettä tai liitettä. *Liitteen* merkityksessä sitä on käytetty hieman eri lailla kuin nykykielessä, mitä kuvaa esimerkki 6.

(6) Kumpasellenkin osalle **lisäkkeeksi** voi viimein katsoa laulajan alku- ja loppurunot, joita 41 on toisinto (VNK s.v. *lisäke*).

Hurstuke esiintyy aineistossa ainoastaan Ahlmanin käyttämänä yhdyssanassa *palohurstuke* (AH s.v. *palo-hurstuke*). Se merkitsee palopurjetta. Sana ei esiinny VNK:ssa kenenkään muun käyttämänä. *Hurstukkeen* taustalla saattaa olla sana *hursti*, joka on murteissa merkinnyt muun muassa kotona kudottua karkeaa rohdinkangasta ja lakanaa (SSA s.v. *hursti*). Suomen murteiden sanakirjassa (SMS) esiintyy sana *hursti* mutta ei johdosta *hurstuke* (SMS s.v. *hursti*). Palopurjeet olivat suuria nahkaisia tai kankaisia peitteitä, jotka kasteltiin ja joiden avulla yritettiin estää palon leviäminen naapuritaloihin (Helsingin kaupunginkirjasto).

Sana *silmuke* merkitsee silmukkaa tai juoksusilmukkaa (AH s.v. *silmuke*). Juoksusilmukka on KS:n mukaan 'vapaasti laajeneva ja supistuva silmukka'. Aineiston ulkopuolella *silmuketta* on käyttänyt muun muassa Oskar Rafael Edlund teoksessaan *Kaloista ja kalanviljelyksestä*, joten se on saattanut kuulua kalastuksen piiriin samoin kuin *kielukekin*. Nykykielessä *silmukkeen* on korvannut sana *silmukka*. *Solmuke* merkitsee solmua. Se esiintyy Lönnrotin sanakirjassa laivoihin liittyvässä sanastossa. (LÖ s.v. *solmuke*.) Nykykielessä *solmuke* merkitsee solmion tapaan käytettävää nauhamaista asustetta, joka solmitaan ruusukkeeksi (KS s.v. *solmuke*). *Voiluke* merkitsee Ahlmanin sanakirjassa jonkinlaista hevosen längissä olevaa tyynymäistä suojusta (AH s.v. *voiluke*). SSA:n mukaan *voiluke* liittyy sanaan *voilokki*, joka merkitsee muun muassa satulan ja länkien alla pehmusteena käytettävää huopaa. Taustalla on venäjän sana *во́лок* 'huopa'. (SSA s.v. *voilokki*.) Samantapainen merkitys on sanalla *hamukkeet*, jonka taustalla on venäjän sana *homút* 'länget' (SSA s.v. *hamutta*). *Levyke* esiintyy yhdyssanan *tinalevyke* osana. Se esiintyy Ahlmanin sanakirjassa

käännösvastineena ruotsin sanalle *tennfolium*. (AH s.v. *tinalevyke*.)

Tulosta ilmaisevia sanoja 1800-luvun osa-aineistossa ovat *viilake*, *viileke* ja *vuoleke*, jotka kaikki ilmaisevat jostain isommasta kokonaisuudesta irrotettua tai erottuvaa osaa. 1700-luvun osa-aineistossa tulosta ilmaisevia sanoja edustavat *piiruke* ja *vuoleke*. *Piiruke* ei toistu enää 1800-luvun osa-aineistossa. *Vuoleke* merkitsee viipaletta tai lastua, kuten 1700-luvun osa-aineistossakin (VNK s.v. *vuoleke*). *Viileke* esiintyy tuloksen merkityksessä yhdyssanoissa *auran viileke* ja *turveviilake* (AH s.v. *viileke*). Ne merkitsevät mullosta eli esimerkiksi kyntämisen jäljiltä mullalla olevaa maata (KS s.v. *mullos*). *Viileke* on kansanetymologisesti yhdistetty verbiin *viillä* (SSA s.v. *viileke*). Tuloksen merkitystä lähellä on myös aineistoni sana *viiluke*.

Olen jättänyt aineiston ulkopuolelle sanan *viitake*, joka myös merkitsee välinettä. *Viitake* on murteissa esiintyvä sana, joka merkitsee samaa kuin *viikate*. (SSA s.v. *viikate*; AH s.v. *viitake*.) Sanan asu perustuu analogiseen muodostukseen, eikä sille ole hahmotettavissa todellista kantasanaa. Samantapainen on myös NS:ssa esiintyvä sana *suilake*, joka merkitsee suikaletta (NS s.v. *suilake*).

2) Ainetta ilmaisevat sanat

Ainetta ilmaisevia sanoja ei esiinny vielä 1500–1600-lukujen osa-aineistossa eikä 1700-luvun osa-aineistossa. Murteissa ainetta ilmaisevia *-ke*-johdoksia edustaa ainakin *kiehuke* 'kiehutettava aine' (Hakulinen 1979: 207). 1800-luvun osa-aineistossa ainetta ilmaisevia sanoja ovat *juoksuke*, *jäähdyke*, *karike*, *sammuke*, *suolake*, *sytyke* ja *vilvoke*.

Ainetta merkitsevien *-ke*-johdosten kantasanaan on yleensä verbi, jonka merkitys kuvaa johdoksen merkitystä melko läpinäkyvästi. Joskus vastakkaisia asioita merkitsevistä verbeistä on molemmista muodostettu *-ke*-johdos. Esimerkiksi *sammuke* ja *sytyke* viittaavat tulen sammuttamisen ja sytyttämisen apuvälineisiin. Ahlmanin sanakirjassa esiintyy sekä sana *sammuke* että sana *tulensammuke*. *Sytyke* esiintyy aineistossa Ahlmanin sanakirjan lisäksi kuvainnollisessa merkityksessä aikakauslehti *Mehiläisessä* (1859), jossa esiintyy esimerkin 7 mukainen ilmaus.

(7) Ahkera maatieteellinen lukunsa ja opistossa saavuttamansa tieto maailman asioista toivat yhä **sytykkeitä** eloisalle mielellensä (AH s.v. *sytyke*; *sammuke*).

Sytyke ja *sammuke* esiintyvät molemmat vielä KS:ssakin, tosin *sammukkeesta* mainitaan enää leikillinen käyttö. Esimerkiksi juotavaa voidaan yhä kutsua *janon sammukkeeksi*. (KS s.v. *sammuke*.) *Jäähdyke* ja *vilvoke* merkitsevät molemmat Ahlmanin sanakirjan mukaan viilentävää ainetta. *Jäähdyke* on nykykielessä sanan *jäähdyte* 'jäähdytysaine' rinnakkaismuoto (KS s.v. *jäähdyte*). *Vilvoke* sen sijaan ei esiinny enää KS:ssa. *Virvoke* merkitsee Ahlmanin sanakirjassa nautittavaa virvoketta, eli sen merkitys on suunnilleen sama kuin nykyään.

Ainetta merkitsevistä sanoista *suolake* ja *juoksuke* liittyvät kemiaan. *Juoksuketta* vastaa nykykielessä sana *juoksete* tai *juoksute* 'juustonvalmistuksessa käytettävä maidon juoksettava entsyymi'. Samasta tarkoitteesta käytetään myös nimitystä *juoksutin*. (KS s.v. *juoksete*; *juoksute*; *juoksutin*.) *Suolake* esiintyy kasvin nimenä jo 1700-luvun osa-aineistossa. 1800-luvun osa-aineistossa se esiintyy yhdyssanassa *suolakehappo*. *Suolakehapon* merkitys liittyy *suolake*-nimiseen kasviin. Julius Krohnin teoksen *Kemian-oppi aloittelijoille* (1864) mukaan *suolakehappo* merkitsee samaa kuin *oxalihappo*, ja se on saanut nimensä sen perusteella, että sitä on suolakkeessa tai suolaheinässä. (VNK s.v. *suolake*.) 1700-luvun *suolakehappo* ei siis vastaa nykykielen *suolahappo*-sanaa, joka merkitsee KS:n mukaan kloorivedyn erittäin hapanta vesiliuosta. *Oksaalihappo* on KS:n mukaan edelleen 'happo, jota esiintyy muun muassa käenkaalissa ja suolaheinissä'. (KS s.v. *suolahappo*; *oksaalihappo*.)

Eräänlaiseksi ainetta ilmaisevaksi sanaksi voi ajatella myös sanan *karike*, joka merkitsee Ahlmanin sanakirjassa jätettä tai jäännöstä. SSA:n mukaan sana *karike* on johdettu verbistä *karista* 'putoilla, tippua, varista', ja se merkitsee pudonneiden lehtien muodostama kerrosta metsässä. Krohnin *Kemian-oppi aloittelijoille* -kirjassa sanaa *karike* käytetään kemiallisten aineiden yhteydessä. Teoksessa kuvataan, miten *valkeaa vihtrilliä* saadaan liuottamalla rikkihappoon *zinkin sulatuksesta jääneitä karikkeita*. Aineiksi voisi luokitella myös *huollukkeen* ja *istukkeen*, joita käsittelen lääketieteen termien ryhmässä luvussa 5.3.3.

3) Kuvainnolliset välineiden nimitykset

1800-luvun osa-aineiston sanoista seuraavilla on kuvainnollinen välineen merkitys: *huvike, iloke, johdake, kohoke, lohduke, miellyke, muistuke, noudake, ohjake, ponnike, selvike, suloke, vaadike, vahvike, veruke, viehdäke, viivyke* ja *yllyke*. Tällaiset sanat ovat jo melko kaukana prototyypisistä välineen merkityksestä, mutta ne merkitsevät kuitenkin asioita, joiden avulla saadaan aikaan jotain, joten ne voi mieltää välineiksi abstraktissa mielessä. Esimerkiksi *lohduke* on tavallaan väline, jonka avulla lohdutetaan. Lisäksi kuvainnolliset *-ke*-johdokset sopivat välineiden ryhmään siinä mielessä, että niiden kantasanana on usein verbi tai adjektiivi. 1700-luvun osa-aineistossa kuvainnollisia sanoja edustavat jo tavallaan sanat *pidäke* 'pinnistys' ja *hyödyke* 'hyöty', joita en vielä luokitellut omaksi ryhmäkseen. Ne eivät esiinny tässä merkityksessä enää 1800-luvun osa-aineistossa.

Mieltä kohottava *kohoke* on merkitykseltään samantapainen sana kuin *lohduke*. Mielialaa nostattavan asian merkitys on myös sanoilla *huvike, miellyke* ja *iloke*, jotka kaikki merkitsevät huvia tai iloa (VNK s.v. *huvike; miellyke; iloke*). *Johdake, viehdäke, yllyke* ja *ponnike* ovat sanoja, jotka kaikki voi nähdä jonkin toiminnan alkusyynä. *Viehdäke* esiintyy Ahlmanin sanakirjassa houkuttimen, viettelyksen ja houkutuskeinoon merkityksessä. Ahlman ei anna sanalle kontekstia, joten on mahdoton sanoa, onko kyseessä ollut henkinen houkutin vai kenties konkreettinen saaliseläinten pyydystämiseksi käytetty väline. (AH s.v. *viehdäke*.) *Viehdäke* on lähellä sanoja *viehäke* ja *viehe*, jotka SSA:n mukaan ovat verbin *viestä* yhteyteen kuuluvia johdoksia. *Viehäkkeellä* on murteissa houkuttimen tai syötin merkitys, ja samantapainen merkitys on myös uudemmalla *e*-johdoksella *viehe* 'uistin' (SSA s.v. *viehättää*). SKES:ssa mainitaan myös *vetää*-sanaan liittyvä johdos *viätäke*, joka merkitsee makupalaa, jolla eläintä houkutellessa kiinni otettaessa (SKES s.v. *vetää*).

Sana *johdake* merkitsee Ahlmanin sanakirjassa myös houkutuskeinoa, mutta myös aihetta ja perustetta. *Johdake* esiintyy VNK:ssa myös erilaisissa lakiteksteissä, joissa sillä on oma merkityksensä, esimerkiksi *virka johdakkeet* ja *maaherranjohdake* (VNK s.v. *johdake*). Nämä esiintymät eivät kuitenkaan kuulu aineistooni. Sana *yllyke* esiintyy aineistossa Ahlmanin sanankirjassa ja *Mehiläinen*-lehdessä sekä aineiston ulkopuolella VNK:ssa useilla muillakin kirjoittajilla, esimerkiksi Minna Canthilla (VNK s.v. *yllyke*).

Se on siis ollut jo melko laajasti käytössä. *Yllyke* merkitsee murteissa hiivaa ja käytettä. Nykymerkityksessä se on Kilpisen ehdottama sana vuodelta 1845. (Hakulinen 1979: 207.)

Sana *suloke* on esitetty Ahlmanin sanakirjassa käännöksenä ruotsin sanalle *floskel*, joka tarkoittaa suomeksi korulausetta (AH s.v. *suloke*). Sanasta ei löydy VNK:sta muita osumia kuin tämä yksi lyhyt maininta Ahlmanilta, joten kyseessä voi olla Ahlmanin oma käännösehdotus. SAOB:n mukaan *floskel* on kauniilta kuulostava ilmaus, jolta puuttuu syvempi sisältö. Se on siis tyhjä retorinen koristus. Samaan tapaan negatiivinen kaiku on sanalla *veruke*, joka merkitsee tekosyytä kuten nykykielessäkin. Esimerkiksi Ahlman käyttää ilmausta *turhat l. tyhjät verukkeet*. (AH s.v. *veruke*.) VNK:n esiintymien perusteella näyttää siltä, että sana *veruke* on ollut jo 1800-luvulla yleisesti käytössä. *Veruke* esiintyy aineistossa viidessä eri lähteessä ja lisäksi muillakin kirjoittajilla VNK:ssa. Se esiintyy usein ilmauksen *vetää verukkeita* osana. Esimerkiksi Ahlmanin sanakirjassa mainitaan esimerkki: *Hänet kutsuttiin mutta veti verukkeita*. Sana *veruke* esiintyy tekosyyntä merkityksessä laajalti eri murteissa. Sen kantasana ei ole tiedossa, mutta kyseessä on kuitenkin ilmeisesti johdos. Kirjakielissä sitä on ensimmäisenä käyttänyt Gottlund vuonna 1832. (SSA s.v. *veruke*.) Sana *selvike* esiintyy aineistossa Ahlmanin sanakirjassa sekä Lönnrotin vuoden 1863 teoksessa *La'in-opillinen Käsikirja Yhteiseksi sivistykseksi*. Se merkitsee selvitystä, ratkaisua tai sananselitystä. Se esiintyy esimerkiksi ilmauksessa: *Mistäpä tähän salaisuuteen selvikkeen saan?* (AH s.v. *selvike*.) Samoissa lähteissä esiintyy myös sana *viivyke*, joka merkitsee viivettä tai viivytystä. *Selvikkeen* ja *viivykkeen* sijaan nykykielessä puhutaan *viivytyksestä* ja *selvityksestä*.

Muistuke, *noudake*, *ohjake* ja *vahvike* ovat sanoja, joiden merkitys liittyy lakikieleen. *Muistuketta*, *noudaketta* ja *ohjaketta* yhdistää myös tietynlainen ohjaava sävy. *Muistuke* merkitsee muistutusta tai noottia (AH s.v. *muistuke*). *Noudake* esiintyy Lönnrotin teoksessa *La'in-opillinen Käsikirja Yhteiseksi sivistykseksi*, jossa se merkitsee noudatettavaksi tarkoitettua asetusta. Kirjassa kuvataan uuden asetuksen voimaantuloa, johon kuuluu se, että senaatti *painatuttaa sen ja kuulututtaa maamme kirkoissa asianomaisten tiedoksi ja noudakkeeksi*. (VNK s.v. *noudake*.) Samantapainen merkitys on *ohjakkeella*, joka merkitsee sääntöä tai ohjetta (VNK s.v. *ohjake*). *Ohjakkeen* tarkoitteelle ei vielä 1800-luvun alussa ollut olemassa vakiintunutta suomenkielistä

nimitystä, sillä myös sana *ohje* esiintyi nykymerkityksessä ensimmäisen kerran vasta Lönnrotin tekstissä vuonna 1846 (SSA s.v. *ohja*).

Sana *vahvike* merkitsee vahvistusta, varmennusta tai todistetta. Sitä on käytetty kun on haluttu vahvistaa ja todistaa oikeaksi omaa näkökantaa. Esimerkiksi August Ahlqvist kirjoittaa *Kielettäressä: Vaan sen vahvikkeeksi, että Öselin oikea virolainen nimi on Kuresaar, on minulla muitakin todistuksia.* (VNK s.v. *vahvike*.) Osa näistä sanoista osuu merkitykseltään lähelle laki- ja virkakieleen kuuluvia sanoja ja esiintyvätkin lakiteksteissä. Olen käsitellyt tässä luvussa kuvainnollisten johdosten ryhmässä ne sanat, joiden merkitys on melko yleinen.

5.3.3 Erikoisalojen sanasto

Erikoisalojen sanasto jakaantuu viiteen ryhmään: 1) biologian termit, 2) kieleen ja kirjoittamiseen liittyvät sanat, 3) lakiin ja talouteen liittyvät sanat, 4) maantieteen termit ja 5) muiden erikoisalojen sanasto.

1) Biologian termit

Kasvitieteen termit

1800-luvun kasvitieteen kieltä on tutkinut Kaarina Pitkänen väitöskirjassaan *Suomi kasvitieteen kieleksi* (2008). Kasvitieteen kielessä on käytetty paljon *-ke*-johdoksia. Uudet 1800-luvun tieteelliset kasvitermit nimittävät usein joitain pieniä kasvin rakenneosia. (Pitkänen 2008: 192.) Elias Lönnrot kehitti kasvitieteen suomenkielisen terminologian 1800-luvulla (Pitkänen 2008: 273).

1800-luvun osa-aineiston kasveihin liittyvistä johdoksista osa on kasvien nimityksiä ja osa kuvaa kasvien rakenneosia. Kasvien nimityksiä ovat *heruke, imike, lädäke, ohdake, pillike, radake, savike, simake, suolake, tädyke* ja *villake*. Vanha kasvinnimitys *ohdake* on kehittynyt Raamatun rikkakasvin nimityksestä tieteelliseksi termiksi. *Ohdake*-sana esiintyy myös eri ohdakelajien nimityksissä, kuten *pelto-ohdake* ja *suo-ohdake*. Myös

radake ja *suolake* toistuvat 1800-luvun osa-aineistossa (LÖ s.v. *radake*; *suolake*). Muut 1800-luvun kasvitieteen sanat ovat aineistossa uusia. Ahlmanin sanakirjassa esiintyvä *maidon heruke* viittaa rentukkaan. Se on samantapainen sana kuin lounais- ja hämäläismurteissa esiintyvät rentukan nimitykset *herukka*, *lehmänherukka*, *lehmänheruke* ja *lehmänherutin*. Rentukkaa on syötetty lehmille, koska sen on ajateltu parantavan niiden lypsyä. (Ruovala: 1999.)

Imike tai *imeke* ja *pillike* ovat kasvien nimityksiä, jotka molemmat liittyvät galeopsis-suvun kasveihin. Galeopsis-suvun kasveihin viittaa jo 1700-luvun osa-aineistossa esiintyvä sana *pitiket* tai *pilliäiset*. *Lädäke* esiintyy Ahlmanin sanakirjassa ruotsin sanan *källmossa* suomennoksena. SSA:n mukaan *lädäke* liittyy sanaan *lääte* ja merkitsee (huopa)ohdaketta. Samantapaisia sanoja ovat myös *lääpe*, *lääde* ja *läätä(ruoho)*. (SSA s.v. *lääte*.) Sana *polveke* merkitsee Ahlmanin sanakirjassa kasvin nivelkohtaa. Sillä on samantapainen merkitys myös maantieteen sanana, jossa se merkitsee mutkaa. (AH s.v. *polveke*.) SSA:n mukaan *polveke* merkitsee mutkaa, taittumaa tai taitetta. *Savike* merkitsee SKES:n mukaan saviheinää. *Simake* viittaa Ahlmanin sanakirjassa ja Lönnrotin teoksessa *Suomen Kasvisto luontais-järjestössä* latinankieliseen nimeen *anthoxanthum odoratum*. *Simake*-sana on edelleen käytössä kasvinnimessä *tuoksusimake* (KS s.v. *tuoksusimake*).

Kasvien rakenneosia kuvaavia johdoksia ovat esimerkiksi *juureke*, *jyväke*, *kieleke*, *korvake*, *polveke*, *soluke* ja *tupeke*. Lönnrot lajittelee *Kasvikon oppisanoja* -teoksessaan kasvien apulehdet kolmeen eri lajiin, joita ovat *kieleke*, *korvake* ja *tupeke* (VNK s.v. *kieleke*). *Soluke* merkitsee kasvisolua (AH s.v. *soluke*). *Solukkeella* on 1800-luvun osa-aineistossa erillinen merkitys myös lääketieteen alan sanana ja rakennusten ja rakennelmien nimityksissä. *Tädyke* on Lönnrotin kehittämä sana vuodelta 1860. Se liittyy sanaan *tävy*, *täy*, joka merkitsee keuhkoja. (SSA s.v. *tävy*.) *Villake* merkitsee suovillaa (AH s.v. *villake*). Suovillat ovat 'soilla kasvavia kapealehtisiä saroja, joiden kukinnosta kehittyä tiheä villava tupsu vanan päähän' (KS s.v. *suovilla*). *Juureke* merkitsee pientä juurta tai juuren osaa (AH s.v. *juureke*; SAOB s.v. *rottåga*). *Jyväke* eli *kuorusjyvä* merkitsee Lönnrotin *Kasvikon oppisanoja* -teoksen mukaan jonkinlaista kuivankälpeää hedelmää, jollaisia on *ohdakkeessa*, *putkessa* ja *kuminassa* (VNK s.v. *jyväke*). Kasveihin liittyy myös sana *heinäke*, joka esiintyy Lönnrotin *Kasvikon oppisanoja* -teoksessa muun muassa esimerkin 8 mukaisessa merkityksessä.

(8) Sukainen kupu (perigonium setosum, borstlik blomkalk) ja kupusukset (setae perigoniales, blomkalksborster) kuuluvat **heinäketten** selitykseen (VNK s.v. *heinäke*).

Tämän perusteella on vaikea sanoa, onko kyse esimerkiksi kasvin nimestä. Myös Pitkänen mainitsee *heinäkkeen* 1800-luvun kasvitieteen sanana (Pitkänen 2008: 192). Lisäksi kasvien rakenneosia kuvaavat aineiston sanat *haivake*, *iduke*, *kehäke*, *ruodike*, *silmäke* ja *vanuke*. Pitkänen mainitsee lisäksi kasvitieteen termit *lisäke*, *pesäke*, *ponsike*, *ruohoke* ja *ruusuke*, jotka eivät kuulu aineistooni.

Lääketieteen ja anatomian termit

Lääketieteen tai anatomian sanoja ovat 1800-luvun osa-aineistossa *huolluke*, *istuke*, *kitakieleke*, *marjake*, *pesäke*, *soluke* ja *tiehyke*. *Marjake* on Lönnrotin ehdotus ruotsin sanan *piller* suomennokeksi. Samaan merkitykseen Lönnrot ehdottaa *Ruotsin ja suomen tulkissa* myös sanoja *marjama* ja *lääke'marja*. (LÖ s.v. *marjake*; *marjama*; *lääke'marja*.) Marja muistuttaa pilleriä muodoltaan, mutta ehkä ehdotus oli liiankin runollinen, sillä se ei ole jäänyt käyttöön. *Marjake* oli kuitenkin mukana myös *Kodin sanastossa* (Manninen – Tunkelo 1897). Nykyisin käytetään sanaa *pilleri* tai *tabletti*.

Sana *huolluke* esiintyy Ahlmanin sanakirjassa purgatiivin eli ulostusaineen nimityksenä (AH s.v. *huolluke*). *Istuke* esiintyy Ahlmanilla ilmauksessa *rokon istuke*, joka merkitsee rokotetta. *Istuke*-sana on kasvin merkityksessä vanhimpia kirjakielisiä *-ke*-johdoksia, mutta se ei ole osunut aikaisempiin osa-aineistoihini. Vaikka rokotteen merkityksessä *istuke* ei jäänyt käyttöön, niin se on edelleen käytössä lääketieteen alalla toisessa merkityksessä. Esimerkiksi Suomessa on kehitetty *biohajoavat istukkeet*, joita käytetään luunmurtumien hoitoon (Biomaterials 2008). *Istuke* ei kuitenkaan ole KS:ssa, jossa mainitaan vain *istute* 'implantti'.

Anatomian sanoja ovat *kitakieleke*, *pesäke*, *soluke* ja *tiehyke*. *Pesäkkeen*, *solukkeen* ja *tiehykkeen* merkitykset risteävät 1800-luvun osa-aineistossa. *Tiehyke* merkitsee tiehyttä, suonta tai kanavaa (AH s.v. *tiehyke*). Suonen merkitys on myös *pesäkkeellä*, joka merkitsee myös solua, kennoa tai koteloa (AH s.v. *pesäke*). *Soluke* taas voi merkitä sekä kanavaa että solua (LÖ s.v. *soluke*). KS:n mukaan *tiehyke* on 'ohut putkimainen

muodostuma, jossa kulkee eritettä t. muuta nestettä.' Ahlmanin sanakirjassa mainitaan monia erilaisia *tiehykkeitä*, kuten *kyyneltiehyke*, *maksan tiehyke*, *veren tiehyke* ja *vesitiehyke*. *Tiehyke* ei ole ainakaan Ahlmanin oma sanaehdotus, koska se esiintyy jo D. E. D. Europaeuksen vuoden 1853 sanakirjassa (VNK s.v. *tiehyke*). *Pesäke* esiintyy aineistossa myös eläintieteen terminä merkityksessä 'hyönteistoukan kotelo' (AH s.v. *pesäke*). Sana *kitakieleke* merkitsee samaa kuin nykyäänkin (AH s.v. *kita- kieleke*). KS:n mukaan *kitakieleke* on 'pehmeän suulaen keskiosasta riippuva uloke' ja sitä voi luonnehtia myös ilmauksella ”pikkukieli” (KS s.v. *kitakieleke*). Käsittelen *kieleke*-sanaa myös maantieteen ja kasvitieteen ryhmissä.

Elias Lönnrot, joka oli lääkäri, osallistui myös lääketieteen termien kehittämiseen. Aineistoni lääketieteen termeistä *marjake* ja *soluke* esiintyvät Lönnrotin *Ruotsin ja suomen tulkissa*. Lääketieteen suomenkielisen terminologian luominen eteni 1800-luvulla hitaasti. Lääkärit, kuten Lönnrot, keskittyivät laajempaan kansalliseen lähetystehtävään sen sijaan, että olisivat viljelleet oman alansa kieltä. 1880-luvulla perustettiin Duodecim-seura ja sen aikakauskirja. Seura otti tehtäväkseen suomenkielisen lääketieteen sanaston luomisen. (Koivusalo 1975.) 1800-luvun alkupuolen lääketieteen sanasto oli siis vielä hyvin vakiintumatonta.

Aineistoni sana *pirtike* esiintyy jo 1700-luvulla Gananderin sanakirjassa. Se kuuluu siis vanhoihin kansanomaisiin lääketieteen alan sanoihin. Se esiintyy myös Johan Fredrik Ticklenin vuoden 1832 tutkimuksessa *Termini medici in Lingua Fennica occurrentes*, joka sisältää latinalais-suomalaisen sanaluettelon. Ticklen keräsi kokoelmaansa kansankieleen pohjautuvia sanoja eikä esittänyt omia sepitteitä. Ticklen sanoo teoksensa esipuheessa, että suomen kielen taidon puute on lääkäreille esteenä ammatin harjoittamisessa. (Koivusalo 1975.) Sepitteitä sen sijaan esitti esimerkiksi Wolmar Kilpinen (Wolmar Schildt), jonka vuoden 1844 teoksessa *Försök till en medicinsk Terminologi för Finska Språket* esiintyy kaksitoista *-ke*-johdosta: *hiostukel*, *huumeke*, *ilmike*, *kiihoke*, *kiilloke*, *kipsisääryke*, *levoke* 'levottava aine', *lievike* 'lievittävä aine', *pehmike* 'pehmittävä aine', *poisteke*, *pureke* ja *verenselvike* 'verenselvittävä aine'. Kilpisen sanaluettelo ei kuitenkaan julkaistu (Kivelä 2007). Sanat esiintyvät VNK:ssa Kilpisen tekstikorpuksessa, joka ei kuulu aineistooni.

2) Kieleen ja kirjoittamiseen liittyvät sanat

Kieleen ja kirjoittamiseen liittyviä sanoja ovat 1800-luvun osa-aineistossa *kaadake*, *kerake*, *kirjake*, *kuorike*, *palstake*, *pidäke*, *sarake*, *venyke*, *viivake*, *välike* ja *äänike*. *Äänike* ja *kerake* ovat ehdotuksia vokaalin ja konsonantin suomalaisperäisiksi nimityksiksi. *Äänike* esiintyy myös asussa *ääneke*. (LÖ s.v. *kerake*; *ääneke*.) Näistä ainakin *kerakkeen* luoja on Lönnrot. *Kerakkeen* eli konsonantin merkitys saattaa perustua latinan sanan *conconans* 'keralla soiva' käännökseen (Lehtinen 1991). *Äänike* taas vastaavasti on äänne, joka voi soida yksinään. Ahlmanin sanakirjassa se on esitetty ruotsin sanan *sjelfjud* käännösvastineeksi. Ahlman ehdottaa myös termejä *itseäänikäs*, *äänikäs* ja *äänikkä*. Diftongi taas olisi Lönnrotin *Ruotsin ja suomen tulkinn* mukaan *kaksäänike*. *Kerake* ja *äänike* esiintyvät molemmat 1800-luvun osa-aineistossa useissa eri lähteissä, ja ne ovat käytössä myös muissa lähteissä VNK:ssa. Sanakirjojen lisäksi ne esiintyvät esimerkiksi lehdissä ja kieliopissa. Sana *kerake* oli käytössä 1800-luvun puolivälistä lähtien noin sadan vuoden ajan (Tieteen termipankki s.v. *kerake*). Se on esimerkki sanaehdotuksesta, joka on ollut laajalti tunnettu, mutta jäänyt kuitenkin lopulta pois käytöstä.

Sanat *välike* ja *venyke* merkitsevät kirjoitusmerkkejä. *Välike* tarkoittaa kaksoispistettä. *Välike* ja *välittäjä* esiintyvät *Ruotsin ja suomen tulkissa* käännösehdoituksina ruotsin sanalle *kolon*. (LÖ s.v. *välike*.) VNK:ssa esiintyy myös ehdotus *seurausmerkki* sekä nykyisin käytetty sana *kaksoispiste*. *Venykkeet* kuuluivat Volmari Kilpisen kehittämään kirjoitusjärjestelmään, jossa pitkiä vokaaleja merkitään yhdellä kirjaimella, jonka päällä on venykemerkki. Esimerkiksi pitkä vokaali *aa* kirjoitettaisiin *â*. Kilpinen kutsui *venykeitä* myös *lyhikkeiksi*. Kilpinen esitti uudistuksensa ensimmäisen kerran *Suomettaressa* vuonna 1847. Aineistossani *venykkeet* ovat esillä Lönnrotin Kilpiselle vuosina 1858 ja 1862 lähettämässä kirjeissä sekä *Mehiläinen*-lehden artikkelissa, jossa kerrotaan *venyke*-kirjoituskilpailun heikoista tuloksista (VNK s.v. *venyke*). Kilpinen taisteli sinnikkäästi uuden kirjoitustavan puolesta.³ Hän itse käytti venykekirjoitusta elämänsä loppuun asti. (Audejev–Ojanen 2006.)

3 Hän lahjoitti esimerkiksi rahaa venykekirjoituksella kirjoitettavia kirjoja varten. Hanke kaatui lopulta vaikutusvaltaisten tahojen vastustukseen. (Audejev–Ojanen 2006.)

Sanat *kirjake* ja *kuorike* merkitsevät molemmat konkreettisia esineitä. *Kirjake* merkitsee kirjaa tai kirjoitusta (LÖ s.v. *kirjake*). 1800-luvun alkupuolella kirjoihin ja kirjoittamiseen liittyvä sanasto oli vasta muotoutumassa. Lönnrot ehdottaa *Ruotsin ja suomen tulkissa* useita käännösvaihtoehtoja ruotsin sanalle *skrift*, joka merkitsee kirjoitusta, kirjoitelmaa tai julkaisua. *Kirjakkeen* lisäksi suomennoksiksi ovat tarjolla sanat *raamattu*, *kirje* ja *kirjanne*. Sanan *kirja* merkitys oli vielä 'kirja, kirje, asiakirja'. Sana *kirje* esiintyy nykymerkityksessä ensimmäinen kerran Kilpisen tekstissä vuonna 1844. (SSA s.v. *kirja*.) VNK:ssa *kirjake* esiintyy myös äänteen ja kirjaimen merkityksessä. Sana *kuorike* on ehdotus kirjekuoren suomenkieliseksi nimitykseksi (LÖ s.v. *kuorike*). Lönnrot tarjoaa ruotsin sanan *kuvert* vastineeksi myös sanoja *kuorus* ja *kääre*. Ahlmanin sanakirjassa esiintyy myös nykyisin käytettävä sana *kirjekuori* (AH s.v. *kirje-kuori*).

Kaadake, *pidäke* ja *viivake* ovat sanoja, jotka Ahlman on luokitellut sanakirjassaan kirjapainotermeiksi, mutta joiden tarkkaa merkitystä on vaikea selvittää. *Kaadake* on käännösvastine ruotsin sanalle *deckel*. *Viivake* puolestaan vastaa sanaa *filett* ja *pidäke* sanaa *divisor*. Sanat *palstake* ja *sareke* esiintyvät molemmat Ahlmanin sanakirjassa käännösvastineina ruotsin sanalle *kolumn*, joka merkitsee palstaa tai pystysaraketta. *Palstake* on johdettu sanasta *palsta*, joka merkitsee rajallista maa- tai metsäaluetta sekä lehden, kirjan tai sivun palstaa (SSA s.v. *palsta*).

3) Lakiin ja talouteen liittyvät sanat

1800-lukua edeltäviin osa-aineistoihin ei ole osunut lain tai talouden alan sanoja. Talouden alaan kuuluva sana *hyödyke* esiintyy tosin jo 1700-luvun osa-aineistossa, mutta sillä ei vielä tuolloin ollut samaa merkitystä kuin nykyään, vaan se merkitsi samaa kuin hyöty. Myös sana *pidäke* esiintyy jo Gananderin sanakirjassa merkityksessä 'pinnistys'.

Aineistoni sisältää lakitermejä, jotka ovat peräisin muun muassa Lönnrotin teoksesta *La'in-opillinen Käsikirja Yhteiseksi sivistykseksi* (1863) sekä Ahlmanin sanakirjasta (1865). Lönnrot ja Ahlman toimivat molemmat aktiivisesti lakitekstien suomentajina. Ahlman toimi senaatin suomen kielen kääntäjänä vuosina 1866–1893, ensin apulaisena

ja sitten vakinaisena kielenkääntäjänä. Ahlman kuului myös komiteaan, joka valmisteli teosta *Ruotsalais-Suomalainen Laki- ja Wirkakielen Sanasto*, joka julkaistiin vuonna 1883. Sanastosta toivottiin apua lakikielen epävakaisuuteen. Esimerkiksi Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran sihteeri F. W. Rothstén, joka ehdotti sanaston kokoamista, huomauttaa kirjelmässään, että "samaa asiaa monesti nimitetään eri tavalla eri paikoissa, taikka päinvastoin, mikä vielä pahempaa, eri asiaa samalla tavalla." Ahlmanin vuoden 1865 sanakirja kuului tämän uuden sanaston lähteisiin. (Pajula 1960: 196–197.) Aineistoni lakiin liittyvistä sanoista monet ovat peräisin Ahlmanin sanakirjasta, jonka sanaston voi siis olettaa olevan vielä melko vakiintumatonta ja monimerkityksistä. Lönnrotin tärkein työ lakikielen kehittäjänä oli Johan Philip Palménin teoksen *Juridisk handbok för medborgerlig bildning* (1859) suomentaminen. Suomennosta, joka ilmestyi vuonna 1863 nimellä *La'in opillinen Käsikirja Yhteiseksi siwistykseksi*, käytettiin lainopin ylioppilaiden oppikirjana puolen vuosisadan verran. (Pajula 1960: 154–156.) Monet aineistoni lakikielen sanat ovat peräisin tästä teoksesta. Kirjan lopussa on luettelo, jossa Lönnrot esittää suomalaisia vastineita ruotsalaisille lakisanoille. Huomattava osa näistä vastineista oli hyviä ja jäi elämään. (Pajula 1960: 159.)

Lain tai talouden alan termejä ovat 1800-luvun osa-aineiston sanat *anoke, eläke, hyvike, kiinnike, kuluke, osake, pidäke, puoluke, selvike, vahvike* ja *vastike*. *Eläke* tai *elake* esiintyy VNK:ssa tiuhaan erilaisissa lähteissä. Nykymerkityksessä sana on ollut käytössä vuodesta 1840 alkaen (SSA s.v. *eläke*). Hakulisen mukaan *eläke* on niiden sanojen joukossa, jotka Reinhold von Becker on tuonut savolaismurteista kirjakieleen tiettyihin merkityksiin (Hakulinen 1979: 433). *Eläkkeen* merkitys murteissa on muun muassa 'elintarpeet, ravinto, elatus, elinkeino' (SSA s.v. *eläke*). 1800-luvun aineistossa *eläke* merkitsee tämän vanhan merkityksen lisäksi myös määrääjain suoritettavaa elatusmaksua. Tämä merkitys sanalla on edelleen (KS s.v. *eläke*). Muotoja *eläke* ja *elake* käytettiin rinnakkain samassa merkityksessä. Esimerkiksi Ahlman on maininnut vaihtoehtoisina molemmat muodot: *eläke* -[*elake*]-*rahassansa*.

Osake on *eläkkeen* tapaan sellainen sana, jota käytettiin paljon jo 1800-luvulla ja joka on säilynyt samassa merkityksessä nykypäivään asti (LÖ s.v. *osake*; KS s.v. *osake*). KS:n mukaan *osake* on 'osa joihin osakeyhtiön peruspääoma on jaettu tasan ja joita kukin yhtiön osakas voi omistaa yhden t. useampia, osakeyhtiön osakkuus; osakekirja.' Sanaa *osake* on käytetty 1800-luvulla myös Raamatun tai muun kirjan pääkappaleen

merkityksessä (VNK s.v. *osake*). *Hyvike* esiintyy aineistossa ainoastaan Lönnrotin *La'inopillisessa käsikirjassa*. Se merkitsee siinä rikoksesta kärsineelle annettavaa korvausta. (VNK s.v. *hyvike*.) Merkitys sopii hyvin yhteen sanan nykymerkityksen 'hyvitys, korvaus, hyvite' kanssa (KS s.v. *hyvike*). *Hyvike* esiintyy VNK:ssa vain yhden kerran Lönnrotin tekstissä. Samamerkityksinen sana *korvaus* sen sijaan esiintyy useammalla kirjoittajalla. Myös sana *kuluke* esiintyy aineistossa vain Lönnrotin käyttämänä. Lönnrot käyttää *kuluketta* merkityksessä 'kulu' (VNK s.v. *kuluke*).

Anokkeen, kiinnikkeen ja pidäkkeen merkitykset liittyvät yhteen. Ne esiintyvät kaikki Lönnrotin *La'inopillisessa käsikirjassa*. *Pidäke* ja *kiinnike* esiintyvät myös Ahlmanin sanakirjassa. *Pidäke* ja *kiinnike* viittaavat molemmat muun muassa ruotsin sanaan *immission*. (VNK s.v. *pidäke*; *kiinnike*.) *Anoke* taas on lähellä sanaa *anekki*, joka Lönnrotin teoksessa merkitsee samaa kuin *pidäke* (VNK s.v. *anoke*). Sanojen merkitys voi liittyä esimerkiksi sanaan *anokki*, joka merkitsee anomakirjaa, anekirjaa tai kannekirjelmää (VNK s.v. *anokki*). SSA:n mukaan *anekki* merkitsee samaa kuin 'hallinta- t. nautintaoikeus, immissiotodistus, maanomistuskirja' (SSA s.v. *anoa*). *Kiinnike* viittaa lakitieteen termeihin *immissio*, *kiinnitys* tai *rasitus* (VNK s.v. *kiinnike*).

Tällainen merkitysten limittyminen on mahdollisesti juuri sellainen ilmiö, josta haluttiin päästä eroon, jotta lakikieli olisi selkeämpää. Paavo Pajulan mukaan Kaarle Ferdinand Forström arvosteli joitain Lönnrotin termejä ja ehdotti tilalle parempia. Forströmin hyväksi katsomat sanat ovat päässeet voitolle. Esimerkiksi *kiinnikkeen* tilalle Forström ehdotti sanaa *kiinnitys*, joka on edelleen käytössä. (Pajula 1960: 160–161.) *Kiinnike* merkitsee nykykielessä enää vain konkreettista kiinnikettä, esimerkiksi *verhotangon kiinnikkeet* (KS s.v. *kiinnike*). *Selvike* merkitsee lakikielessä suunnilleen samaa kuin nykykielen sana *selvitys* (AH s.v. *selvike*). Tässäkin tapauksessa on siis otettu käyttöön *-ke*-johdoksen sijaan vastaava *-Us*-johdos.

Sana *pidäke* esiintyy muun muassa yhdyssanassa *palkanpidäke* tai *palkkapidäke* merkityksessä 'palkanpidätys'. Sanat *puoluke* ja *lahko* esiintyvät Ahlmanin sanakirjassa suomennoksena ruotsin sanalle *faktion*. *Faktion* on käytöstä poistunut ruotsin sana, joka merkitsi suunnilleen samaa kuin *puolue*-sana nykyään (SAOB s.v. *faktion*). *Puolueen* käytöstä poliittisen ryhmän merkityksessä on hajatietoja vuodesta 1848 alkaen. Aikaisemmin *puolueella* tarkoitettiin seutua, tienoota tai seudun asukkaita. (SSA s.v.

puolue.) *Puoluke*-sanaa ei löydy VNK:sta muilta kirjoittajilta kuin Ahlmanilta. *Vastike* merkitsee lakitieteen terminä panttia. Se esiintyy myös yhdyssanassa *panttivastike*. (VNK s.v. *vastike*.) *Vahvike* merkitsee lakikielessä vahvistusta tai lainhuudatusta (AH s.v. *vahvike*). Monet 1800-luvun osa-aineiston lakiin ja talouteen liittyvistä sanoista muistuttavat merkitykseltään kuvainnollisia välineen nimityksiä, joita käsitelen luvussa 5.3.2. Ne ovat myös verbi- tai adjektiivikantaisia, joten ne sopisivat siltäkin kannalta välineen nimityksiksi. Esimerkiksi *anokkeen* avulla anotaan jotakin ja *kiinnikkeen* avulla kiinnitetään jotakin.

4) Maantieteen termit

Maantieteen termejä ovat 1800-luvun osa-aineiston sanat *kieleke*, *lahdeke*, *niemeke*, *polveke*, *saareke* *seljäke*, *silmäke*, *sirake*, *tölmäke*, *vyöhyke* ja *vyöryke*. Näistä sanoista *kieleke*, *lahdeke*, *niemeke*, *saareke*, *silmäke* ja *vyöhyke* kuvaavat kaikki alueita, jotka erottuvat jollakin tavalla ympäristöstään. *Lahdeke* merkitsee aineistossa lahtea, pientä lahtea ja poukamaa (VNK s.v. *lahdeke*). Pienen lahden sijaan *lahdeke* voi toisaalta merkitä myös leveäsuista lahtea (KS s.v. *lahdeke*). *Niemeke* merkitsee niemeä tai niemenkärkeä. *Lahdeke* ja *niemeke* vaikuttavat olleen jo melko vakiintuneita 1800-luvulla, sillä ne esiintyvät molemmat VNK:ssa monissa erilaisissa lähteissä, esimerkiksi koulukirjojen suomennoksissa, sanomalehdissä ja sanakirjoissa. Sanat liittyvät toisiinsa siinä mielessä, että niiden kantasanat *lahti* ja *niemi* mielletään toistensa vastakohtiksi. Esimerkiksi Johan Bäckwallin suomennoksessa *Luonnon-kirja Ala-alkeiskouluin tarpeeksi* (1860), kuvataan niiden merkityksiä esimerkin 9 osoittamalla tavalla.

(9) Täällä pistää kaitanen maa-kaistale mereen, ja sitä kutsutaan **niemekkeeksi**. Toisella puolella pistää kaitaselta merta maahan, ja tätä vettä kutsutaan **lahdekkeeksi**; mutta jos lahdeke olisi isompi ja laajempi, kutsuttaisiin sitä lahdeksi. (VNK s.v. *lahdeke*.)

Saareke merkitsee pientä saarta tai saaren lailla ympäristöstä erottuvaa aluetta (VNK s.v. *saareke*). *Kieleke* esiintyy Ahlmanin sanakirjassa yhdyssanassa *kallionkieleke*. Se merkitsee esiin pistävää kalliota tai kallioista niemeä. *Vyöhyke* esiintyy Ahlmanin sanakirjassa yhdyssanan *ilmavyöhyke* osana. *Vyöhyke* on johdettu sanasta *vyö* (SSA s.v. *vyö*). VNK:ssa sanaa *vyöhyke* käytetään kuvaamaan esimerkiksi maapallon

ilmastovyöhykkeitä, kuten *kylmä vyöhyke* ja *lauhkea vyöhyke* (VNK s.v. *vyöhyke*). *Lahdeketta*, *niemekettä* ja *vyöhykettä* on käytetty myös merkitsemään muunlaista erottuvaa aluetta, kuten eläimen turkissa olevaa väriläiskää. Esimerkiksi A. J. Melan teoksessa *Suomen luurankoiset, eli luonnontieteellisen Suomen luurankois-eläimistö* (1882) kuvataan haahkoihin kuuluvaa lintulajia esimerkin 10 osoittamalla tavalla.

(10) Nokka ulospäin hiukan soukkeneva; pitkä, suippo höyheninen **niemeke** pistää otsasta nokan seljälle ja toiset samanlaiset nokan sivuille (VNK s.v. *niemeke*).

Sana *silmäke* esiintyy Ahlmanin sanakirjassa ilmauksessa *tuulen silmä l. silmäke*. Se on samantapainen kuin nykyään käytetty ilmaus *myrskyn silmä* 'myrskyalueen tyyni keskus' (KS s.v. *silmä*). Se siis erottelee myrskystä sen keskuksen. 1700-luvun osaineistossa *silmäke* esiintyy merkityksessä 'suon silmäke', minkä kaltainen merkitys sillä edelleen on KS:ssa. Tämä merkitys vain ei ole osunut 1800-luvun aineistooni. Näissä kaikissa sanoissa ilmenee substantiivikantaisten *-ke*-johdosten tyypillinen merkitys 'kantasanansa kaltainen tai sitä pienempi'.

Muita maantieteen alan sanoja ovat *polveke*, *tölmäke*, *seljäke*, *sirake* ja *vyöryke*. *Tölmäke* merkitsee Ahlmanin sanakirjassa kukkulaa, kumpareta tai mäkeä. Sanaa *tölmä* Ahlman käyttää mäen, penkereen ja kukkulan merkityksessä. Sana voi vaikuttaa nykykielenkäyttäjistä omituiselta, mutta SSA:n mukaan sana *tölmä* liittyy sanaan *törmä* 'rantajyrkäne, äyräs, mäenrinne, kumpare' (SSA s.v. *törmä*). Murteissa esiintyy myös *töyräs*-sanaan liittyvä sana *töyräke* (SSA s.v. *töyräs*). Sana *polveke* merkitsee maantieteen sanana kaarretta tai mutkaa (AH s.v. *polveke*). Mutka kuuluu *polvi*-sanan merkityksiin murteissa (SSA s.v. *polvi*).

Sana *seljäke* esiintyy Lönnrotin teoksessa *Muistelmia Ihmisten Elostä Kaikkina Aikoina* (1836), joka sisältyy Lönnrotin tekstikorpukseen VNK:ssa. Se esiintyy yhdyssanan *vuoriseljäke* osana. Päivi Laineen mukaan *vuoriseljäke* kuuluu vuorijonoa tarkoittaviin nimityksiin, joita esiintyy 1830-luvulta alkaen (Laine 2007: 205). Sana *vyöryke* esiintyy Ahlmanin sanakirjassa yhdyssanoissa *jäävyöryke* ja *lumivyöryke*. *Lumivyöryke* viittaa ruotsin sanaan *lavin* 'lumivyöry' ja *jäävyöryke* sanaan *glacier-lavin*. *Sirake* esiintyy Ahlmanin sanakirjassa yhdyssanassa *jääsirake*, joka on käännösvastine ruotsin sanalle *isflinga* (AH s.v. *jääsirake*). SAOB:n mukaan *isflinga* merkitsee pientä jään kappaletta,

jääneulaa tai kovaksi jäätynyttä lumihuutaletta (SAOB s.v. *isflinga*). Päivi Laineen väitöskirjassa *Suomi tiellä sivistyskieleksi* (2007) mainitaan lisäksi maantieteen alan *-ke*-johdokset *kannake* 'kannas', *nenäke* 'niemi', *niemuke* 'kannas', *pudoke* 'putous', *salmuke* 'pieni salmi', ja *toisike* 'asteiden sekunti'. Laineen mukaan *-ke*-johdinta voi pitää tyypillisenä 1800-luvun uudismuodosteiden johtimena, koska se esiintyy hänen aineistossaan varsin produktiivisena (Laine 2007: 317).

5) Muiden erikoisalojen sanasto

1800-luvun osa-aineisto sisältää lisäksi joitain matematiikan ja geometrian alan, muusikin alan ja sotilasalan termejä. Matematiikan ja geometrian alan termejä edustaa aineistossa geometrian sana *sivuke* (AH s.v. *sivuke*). Se on käännösvastine ruotsin sanalle *katet*, josta nykyään käytetään suomeksi nimitystä *kateetti*. *Kateetti* merkitsee suorakulmaisen kolmion suoran kulman viereistä sivua (KS s.v. *kateetti*). Ahlman esittää ruotsin *katet* sanalle myös käännösvastineet *kateetta* ja *kohtisivu*. Musiikkitermejä ovat *lopuke* ja *läpäke*, jotka molemmat esiintyvät Ahlmanin sanakirjassa. *Lopuke* on käännösvastine ruotsin sanalle *kadens*, josta edelleen käytetään sekä nimitystä *lopuke* että *kadenssi*. *Kadenssi* tai *lopuke* merkitsee säkeen tai säeryhmän päätöstä. *Kadenssi* voi merkitä myös soolokonsertin huipentumaa, jossa solisti improvisoiden esittää taituruuttaan. (KS s.v. *lopuke*; *kadenssi*.)

Sana *läpäke*, jota olen käsitellyt välineen nimityksenä luvussa 5.3.2, voi merkitä myös puhallusinstrumentissa olevaa läppää (AH s.v. *läpäke*). Sotilasalan termejä ovat *linnake* ja *varuke*. *Linnake* esiintyy yhdyssanan *siltalinnake* osana. *Siltalinnake* on Ahlmanin käännösvastine ruotsin sanalle *broskans*, joka SAOB:n mukaan tarkoittaa linnaketta tai varustusta, joka puolustaa siltaa (AH s.v. *silta -linnake*). *Varuke* saattaa merkitä samaa kuin nykyään sana *varuskunta*, *varustus* tai *linnoitus*. Esimerkiksi Ahlqvistin suomennoksessa *L. S. Platoun Geografia eli Maan Opas* kerrotaan Hämeenlinnasta esimerkin 11 osoittamalla tavalla.

(11) Kaupungin vierellä on vanha Hämeenlinna, ennen Kronopori ja sitte Hämeenlinna: siinä ei ole nyt enää sotavarukkeita. (VNK s.v. *varuke*.)

5.3.4 Arjen sanasto

Suomalaisperäisille ruokataloussanoille oli tarvetta 1800-luvulla, kun kieltä haluttiin puhdistaa niin sanotusta kyökkisuomesta. Kyökkisuomella tarkoitetaan ruotsin keittiö- ja kotitaloussanoja, jotka lausuttiin suomalaisittain, esimerkiksi *puljonki*, *kahveli*, *putinki*, *serviisi* ja *tuuki*. Kyökkisuomen sanastoa käytetään edelleen etenkin lounaismurteissa. Esimerkiksi Turun seudulla puhutaan edelleen myös *soosista*, eikä vain *kastikkeesta*. (Setälä 2013.) Heikki Paunonen (2006) kuvaa kyökkisuomea Helsingin 1800-luvun kielioloista kertovassa artikkelissa *Vähemmistökielestä varioivaksi valtakieleksi*. Kyökkisuomi toimi välikielenä, jonka avulla ruotsinkieliset säätyläiset kommunikoivat suomenkielisten palkollisten kanssa. Kyökkisuomi oli kauhistuksen aihe suomalaisille sivistyskodeille, sillä sitä kautta suomalais–ruotsalainen "vulgaarikieli" tunkeutui intomielisimpienkin fennomaanien kotiin. Kotikielen seuran toimesta Lilli Lilius ja Ilmi Bergroth laativat *Kodin sanasto* -nimisen kirjan, jossa annettiin suomenkieliset vastineet noin neljälletuhannelle kyökkisuomen sanalle. Teos ilmestyi vuonna 1896, ja se myytiin nopeasti loppuun. Sillä oli huomattava merkitys oman aikansa "kotisuomen" kehittäjänä. (Paunonen 2006: 60–61.) Aineistoni ruokataloussanat ovat peräisin lähinnä Ahlmanin sanakirjasta, joka ilmestyi vuonna 1865 eli ennen *Kodin sanaston* julkaisemista. Arkiseen elämään liittyviä *-ke*-johdoksia 1800-luvun osa-aineistossani ovat 1) ruokataloussanat, 2) vaatteiden ja koristeiden nimitykset, 3) esineiden nimitykset, sekä 4) rakennuksien ja rakennelmien nimitykset.

1) Ruokataloussanat

Ruokataloussanoja ovat 1800-luvun osa-aineiston sanat *kastake*, *rinnuke*, ja *vanuke*. Ruokataloussanoja ei esiinny tätä aikaisemmissa osa-aineistoissa. *Kastake* esiintyy Ahlmanin sanakirjassa. Sanan tutumpi nykyinen muoto *kastike* oli jo 1800-luvulla käytössä *kastakkeen* rinnalla. Ahlmanin sanakirjassa mainitaan erilaisia *kastakkeita* kuten *kalankastake* ja *paistikastake*. *Kastake* on esiintynyt jo ennen Ahlmanin sanakirjaa ainakin Europaeuksen sanakirjassa. *Kastike* on sana, joka esiintyy myös kansankielessä (Hakulinen 1979, 207).

Rinnuke ja *vanuke* merkitsevät molemmat jostakin isommasta kokonaisuudesta irrotettua osaa. *Rinnuke* merkitsee rintalihaa tai rintapaistia (AH s.v. *rinnuke*). *Vanuke* esiintyy yhdyssanassa *taikinavanuke*. *Vanukkeen* yksi merkityksistä on 'kerrallaan leivottavaksi otettava taikinaerä, yhteen leipään tarvittava taikinamäärä' (SKES s.v. *vanua*). Verbillä *vanuttaa* on murteissa muun muassa merkitys 'vaivata taikinaa' (SSA s.v. *vanua*). *Vanuke* esiintyy Ahlmanin sanakirjan lisäksi ainakin yhdessä toisessa 1800-luvun lähteessä, Granlundin *Kokki-Kirjassa*, joka ei kuulu aineistooni. *Vanuke* esiintyy aineistossa myös kasvitieteen sanana sekä vaatteisiin ja koristeisiin liittyvänä sanana. Samantapainen irrotetun osan merkitys on myös sanoilla *viileke* ja *litsake*. *Viileke* esiintyy Ahlmanin sanakirjassa yhdyssanoissa *rasvanviileke* ja *silavanviileke* (AH s.v. *viileke*). *Litsake*, jonka olen luokitellut vaatteiden tai koristeiden nimitykseksi ja joka merkitsee suikaletta, voi merkitä myös lihasuikaletta (AH s.v. *litsake*).

2) Vaatteiden ja koristeiden nimitykset

Erilaisia vaatteiden ja koristeiden nimityksiä sekä muita ulkonäköön liittyviä sanoja ovat *helmike*, *huivike*, *kaistake*, *litsake*, *letike*, *korluke*, *lämmike*, *korvake*, *poimuke*, *reunake*, *ristike*, *ruusuke*, *siiroke*, *suorruke*, *säpäke*, *särmäke*, *teruke*, *vanuke* ja *vyöhyke*. Monet näistä sanoista ovat ehdotusluonteisia sanoja, jotka eivät esiinny muissa aineistolähteissäni kuin Ahlmanin sanakirjassa. Vaatteiden nimityksiä ovat *huivike*, *lämmike*, *korvake*, *säpäke*, *teruke* ja *vyöhyke*. *Huivike* merkitsee kaulahuvia (LÖ s.v. *huivike*). *Lämmike* kuuluu yhdyssanaan *kalvoislämmike*. *Kalvoislämmike* merkitsee vaatetta, joka suojaa rannetta kylmältä. Se esiintyy Ahlmanin sanakirjassa vastineena ruotsin sanalle *pulsvärmare*. *Kalvosimen* vanha merkitys 'ranne' selittää *kalvoislämmikkeen* merkitystä (SSA s.v. *kalvosin*). SAOB:n mukaan *pulsvärmare* viittaa sotilaan vaatekappaleeseen, joten *kalvoislämmikkeen* voisi ajatella kuuluvan myös sotilasalan sanoihin. *Korvake* merkitsee lakissa olevaa korvalappua (AH s.v. *korvake*).

SSA:n mukaan *säpäke* liittyy sanaan *säpikäs*, joka merkitsee pitkävartista poronahkaista säärystintä tai tossua. *Säpäke* esiintyy kirjakielessä Eurénin teksteissä vuodesta 1860 alkaen ja merkitsee pitkävartista poronahkaista säärisuojusta. (SSA s.v. *säpikäs*.) Tämä merkitys sopii Ahlmanin sanakirjassa esitettyyn ruotsinkieliseen vastineeseen *benbetäckning*, jolle Ahlman tarjoaa myös käänösvaihtoehtoa *sääripeite*.

(AH s.v. *säpäke*). *Teruke* merkitsee sukkaa (AH s.v. *teruke*). Se on käännösvastine ruotsin sanoille *socka* ja *fotsocka*. SAOB:n mukaan *fotsocka* on vaate, jossa usein ei ole vartta ja joka vedetään sukan päälle. *Teruke* muistuttaa merkitykseltään murteissa esiintyvää sanaa *pyöräke*. *Pyöräke* merkitsee terätöntä sukkaa tai kalsua (Hakulinen 1979: 157). *Vyöhyke* esiintyy Lönnrotin *Ruotsin ja suomen tulkissa*, jossa se merkitsee vyötä. Samaan merkitykseen Lönnrot ehdottaa myös sanaa *vyöhyt*. (LÖ s.v. *vyöhyke*; *vyöhyt*.)

Vaatteiden osia tai koristeita ovat *kaistake*, *litsake*, *poimuke*, *ristike*, *reunake*, *ruusuke* ja *särmäke*. *Ristike* esiintyy Ahlmanin sanakirjassa ruotsin sanan *galler* vastineena (AH s.v. *ristike*). Vaatteiden yhteydessä se merkitsee mahdollisesti samaa kuin nykyään *ristikko*, joka on muun muassa 'ristikkäisten lankojen muodostama rakenne t. kuvio' (KS s.v. *ristikko*). *Ruusuke* merkitsee Ahlmanin sanakirjassa suunnilleen samaa kuin nykyäänkin. *Ruusuke* merkitsee joko ruusun kukkaa muistuttavaa tyylieltyä kuviota tai rusettia (KS s.v. *ruusuke*). *Poimuke*, *reunake* ja *särmäke* merkitsevät kaikki Ahlmanin sanakirjassa jonkinlaista vaatteessa olevaa reunusta tai kanttia. Ahlman mainitsee myös yhdyssanat *hopeasärmäke* ja *kultasärmäke*. *Reunake* esiintyy vielä KS:ssakin merkityksessä 'kankaan reunaan ommeltu vahvike- t. koristekappale'. Sellaiset sanat kuten *ristike*, *ruusuke* ja *särmäke* voivat liittyä myös muiden tekstiilien kuin vaatteiden koristeluun. *Reunakkeen* tapaiset sanat muistuttavat murteissa esiintyvää sanaa *ääreke*. *Ääreke* on 'tuohinauhan reunasta sitä tasoiteltaessa leikattu liuska' (Hakulinen 1979: 157).

Litsake on Ahlmanin käännös ruotsin sanalle *slimsa*, joka SAOB:n mukaan merkitsee suikaletta, kaistaletta tai kaitaletta (SAOB s.v. *slimsa*). Ahlman tarjoaa *slimsa*-sanana suomennoksiksi myös vaihtoehtoja *körkäle* ja *lönttäle*. *Kaistake* merkitsee vaatteessa olevaa kiilaa (AH s.v. *kaistake*). Sen merkitys liittyy sanaan kaista 'kapea, pitkähkö kappale t. ala, (kangas)suikale, sarka' (SSA s.v. *kaista*). Kaistaleen merkitys on myös aineistoni sanalla *viileke*. Esimerkiksi *rasvanviileke* merkitsee rasvakaistaletta. (AH s.v. *viileke*.)

Hiuksiin liittyviä sanoja ovat *letike*, *siiroke*, *suorruke* ja *vanuke*. *Siiroke* ja *suorruke* ovat Ahlmanin käännösvariantteja ruotsin sanalle *stripa*, joka merkitsee suortuvaa. *Vanuke* merkitsee hiussuortuvaa, joka on vanuttunut tai takkuuntunut (AH s.v. *vanuke*). SKES

mainitsee *suorrukkeen* Lönnrotin sanana (SKES s.v. *suortuva*). Ahlman mainitsee myös tutumman variantin *suortuva*, joka esiintyy jo Agricolan kielessä (SSA s.v. *suortuva*). Hiuksiin liittyy myös sana *letike*, joka merkitsee Ahlmanin sanakirjassa lettiä tai palmikkoa. *Helmike* ja *korluke* ovat korujen nimityksiä. Kumpikaan niistä ei esiinny muissa aineistolähteissäni kuin Ahlmanin sanakirjassa. *Korluke* merkitsee rintakorua tai solkea. *Korlukkeen* alkuperää voi selittää sana *korlu* 'koru', joka liittyy hämärästi *korea*, *koru* sanueeseen. Sana *korlu* esiintyy esimerkiksi Gananderin sanakirjassa, mutta sitä ei tavata murteissa. (SSA s.v. *korlu*.) *Helmike* merkitsee helmikorua.

3) Esineiden nimitykset

Esineitä merkitsevät 1800-luvun osa-aineiston sanat *kaapike*, *lipuke* ja *nelike*. *Kaapike* ja *lipuke* esiintyvät molemmat Lönnrotin *Suomen ja ruotsin tulkissa*. *Kaapike* merkitsee astiakaappia tai senkkiä. *Lipuke* esiintyy merkityksessä 'viiri'. *Nelike* on Ahlmanin sanakirjassa esiintyvä vastine ruotsin sanalle *fjerding*. Ahlmanin oman luokittelun mukaan sana kuuluu osioon nimeltä *Rahoista, painoista ja mitoista*. KS:ssa esiintyy samantapainen mittayksikkö *nelikko* merkityksessä 'eräitä vanhoja tilavuusmittoja; vastaavan vetoisia puuastioita'. Esimerkkinä KS:ssa annetaan esimerkki *silakkanelikko*. (KS s.v. *nelikko*.) SSA:n mukaan *nelikko* on 'vanha vetomitta, neljännestynnyri' (SSA s.v. *nelikko*).

4) Rakennuksien ja rakennelmien nimitykset

Rakennuksiin ja rakennelmiin viittaavat 1800-luvun osa-aineiston sanat *hovike*, *kaduke*, *liistake*, *palstake*, *parveke*, *rästake*, *seinuke*, *soluke* ja *viiluke*. Lisäksi sotilasalan termit *siltalinnake* ja *varuke* ovat samalla myös rakennusten nimityksiä. *Hovike* on käännösehdotus ruotsin sanalle *hotell* eli hotelli. Lönnrot mainitsee samassa merkityksessä myös vaihtoehdon *hovinto*. (LÖ s.v. *hovike*.) *Kaduke* ja *soluke* esiintyvät *Ruotsin ja suomen tulkissa* käännösvastineina ruotsin sanalle *gränd*. Yksi Lönnrotin käännösvaihtoehdoista tälle sanalle on myös nykyisin käytettävä sana *kuja*. *Soluke*-sanan merkitystä selittää *sola*-sanan merkitys 'kapea tila rakennusten tms. välissä, kujanne' (SSA s.v. *sola*). *Parveke* merkitsee Ahlmanin sanankirjassa teatterin aitiota.

Palstakkeella on kieleen ja kirjoittamiseen liittyvän merkityksensä lisäksi Lönnrotin sanakirjassa merkitys 'kukkapenkki'. *Seinuke* esiintyy Ahlmanin sanakirjassa ilmauksessa: *Seiväs seisoo seinukkella*. Sitä vastaa ruotsin ilmaus: *Stören står emot strömmen*.

Liistake, *rästake* ja *viiluke* merkitsevät kaikki erilaisia listoja. *Viiluke* ja *liistake* viittaavat Ahlmanin sanakirjassa ruotsin sanaan *lamell*, joka nykyruotsissa merkitsee ohutta levyä. *Liistake* muistuttaa vaatteiden ryhmässä käsittelemääni sanaa *litsake* 'suikale, kaistale, kaitale'. *Viiluke* taas on lähellä sanaa *viileke*, joka merkitsee myös jonkinlaista kaistaletta. *Rästake* esiintyy Ahlmanin sanakirjassa käännöksenä sanalle *vattenlist*. Ahlman käyttää ruotsin sanasta *taklist*, joka nykyruotsissa merkitsee räystäslistaa, käännöstä *rästasliista*. *Rästas* on sanan *räystä*s rinnakkaismuoto, jota käytetään laajalti länsimurteissa (SSA s.v. *räystä*s). Läheinen sana *räystäke* mainitaan *Virittäjässä* 1940-luvun uudissanana (Teppo 1940).

5.4 1900–2000-lukujen -ke-johdokset

1900–2000-lukujen osa-aineisto jakautuu 1800-luvun osa-aineston tapaan pääryhmiin, joita käsitelen alaluvuissa 5.4.1 Olioiden nimitykset, 5.4.2 Välineiden nimitykset, 5.4.3 Erikoisalojen sanasto ja 5.4.4 Arjen sanasto.

5.4.1 Olioiden nimitykset

1900–2000-lukujen osa-aineistossa esiintyy samanlaisia olentoihin viittaavia sanoja kuin aikaisemmissakin osa-aineistoissa. Esimerkiksi jo 1700-luvulla esiintyneet *rutjake* ja *turjake* ovat vieläkin mukana. Suuri osa näistä sanoista on sävyltään negatiivisia. Sanat kuvailevat pahantuulista, siivotonta, rumaa tai tyhmää olentoa. Yhtä negatiivisia eivät ole sanat *heilake* 'heilakka, hepsankeikka', *hoilake* 'pitkä ja hoikka olento' ja *vouhake* 'vouhottaja'. Nekin ovat kuitenkin NS:n määritelmän mukaan tyypillisiä deskriptiivisiä substantiiveja, sillä ne kuvailevat ulkomuotoa ja liikkeitä.

Uudissanat *vaimoke* ja *äidike* ovat hieman erilaisia kuin muut olioihin viittaavat sanat. *Äidike* oli nimitys kunnalliselle lastenhoitajalle, joka tuli perheen kotiin hoitamaan päiväkotilasta lapsen sairastuessa (US s.v. *äidike*). *Äidike* oli siis tavallaan äidin korvike. Tämä sana on kadonnut kielestä samalla kun sen tarkoite on hävinnyt. Henkilöön viittaa myös sana *vaimoke*. KS:n mukaan *vaimoke*-sanaa käytetään puhuttaessa leikillisesti avovaimosta (KS s.v. *vaimoke*). Sana oli pinnalla 1930-luvulla *Vaimoke*-nimisen tunnetun elokuvan takia (Sundqvist 2012). Sana mainitaan myös Matti Jurvan *Lauluke*-nimisessä 30-luvun iskelmässä. Sana *vaimoke* ei kuitenkaan esiinny vielä NS:ssa, vaan se on otettu mukaan vasta KS:aan. Leikillisyydessään *vaimoke* eroaa selkeästi hallinnollisesta ja siten varmasti neutraaliksi tarkoitettusta *äidike*-termistä. Henkilöön viittavilla *-ke*-johdoksilla voi siis olla hyvin erilaisia sävyjä.

Eläinten nimityksiä ei esiinny enää 1700-luvun osa-aineistoa myöhemmissä osa-aineistoissa. Todennäköisesti lemmiä edelleen nimetään *-ke*-johtimenkin avulla. Tosin ainakaan *-kki*-loppuiset nimet eivät ole enää lemmien nimeämisessä yhtä suosittuja kuin ennen (Etelä-Suomen sanomat 2012). Sama voi koskea myös *-ke*-johdoksisia nimiä. Yksittäisiä mainintoja *-ke*-johdoksella nimetyistä lehmistä esiintyy kuitenkin edelleen. Esimerkiksi aineistoni sana *heruke*, joka merkitsee lemmien lypsyä parantavaa kasvia, esiintyy uudemmassa sanomalehtitekstissä lemmän nimenä. Tekstissä todetaan, että *kun lemmän nimi on Heruke, siltä tuskin voi odottaa kovin vähäistä määrää maitoa*. (Kaleva 2015.)

Lisäksi *-ke*-johdosten avulla on nimetty aivan viime aikoinakin hevosia. Monet aineiston sanat kuten *hovike*, *kannike*, *kerake* ja *silmuke* esiintyvät aineiston ulkopuolella myös hevosten niminä. Hevosten nimiksi ovat päätyneet myös esimerkiksi kuvainnolliset *-ke*-johdokset *huvike*, *iloke*, *lohduke* ja *yllyke*. Hevosten nimeämistä säädelään tiukasti. Hevosten nimet ovat nykyään pitkälti englanninkielisiä, mutta säännöstö määrää, että suomenhevoselle annetaan suomalainen tai ruotsalainen nimi. Myöskään jo olemassa olevia nimiä ei saa käyttää. (Sirén 2011.) Tämä on voinut vaikuttaa siihen, että *-ke*-johdoksia esiintyy luovasti muodostettuina hevosten niminä.

5.4.2 Välineiden nimitykset

Olen jakanut välineiden nimitykset ryhmiin, jotka ovat 1) konkreettiset välineiden nimitykset, 2) ainetta ilmaisevat sanat ja 3) kuvainnolliset välineiden nimitykset.

1) Konkreettiset välineiden nimitykset

Konkreettisia välineiden nimityksiä ovat esimerkiksi jo 1700-luvulta asti aineistossa esiintyneet hihnoihin ja remmeihin viittaavat sanat. Näistä sanoista *kannike*, *korvake* ja *viileke* toistuvat myös 1900–2000-lukujen osa-aineistossa. *Kannikkeen* merkitystä lähellä on sana *kannake*, joka merkitsee samaa kuin *kannatin* eli 'se, minkä varassa jk pysyy, on koholla tai paikoillaan'. Kannattimen merkitys on myös sanalla *riipuke*. (NS s.v. *kannake*; *riipuke*.) Lähelle näitä sanoja merkitykseltään osuvat myös sanat *kiinnike* ja *pidike*, jotka molemmat merkitsevät kiinnitintä (NS s.v. *kiinnike*; *pidike*). Lisäksi *vedike* merkitsee 1900–2000-lukujen aineistossa kahvaa, kuten 1700-luvun aineistossakin.

Uusia välineiden nimityksiä 1900–2000-lukujen aineistossa ovat esimerkiksi *jännike*, *kelluke*, *kohoke*, *koroke*, *levike*, *peloke*, *pujoke*, *sulloke* ja *suojake*. Joidenkin välineiden nimitysten merkitys on melko suoraan pääteltävissä niiden kantasanana olevan verbin merkityksestä. Esimerkiksi *peloke* on pelotin tai pelätin (NS s.v. *peloke*). Sana ei esiinny enää KS:ssa. *Kelluke* on 'veden pinnalla kannattava ilmasäiliö' (NS s.v. *kelluke*). Keskenään samantapaisia ovat sanat *kohoke*, *koroke* ja *levike*. *Kohoke* merkitsee kohoamaa tai koholla pitävää esinettä. *Koroke* on '(tav. keinotekoisesti aikaansaatu) ympäristöään korkeampi kohta'. *Levikkeen* merkitys on 'leveyden lisäämiseksi jhk esineeseen tav. jäljestäpäin liitetty osa'. (NS s.v. *kohoke*, s.v. *koroke*; *levike*.)

Muita välineiden nimityksiä hieman erikoisempia merkitykseltään ovat *jännike*, *pujoke*, *sulloke* ja *suojake*. *Jännike* merkitsee jännitettyä köyttä, vaijeria tai muuta sellaista, joka tukee jotakin esinettä (NS s.v. *jännike*). *Pujoke* eli pujos merkitsee pujomalla tehtyä liitosta (NS s.v. *pujoke*). *Sulloke* esiintyy US:ssa, mutta sitä ei mainita enää KS:ssa (US s.v. *sulloke*). Kyse on siis lyhytikäiseksi jääneestä uudissanasta. US:n mukaan *sulloke* on 'pakkauksessa tavaroita suojaava pehmeä pahvi, paperi tms'. Sillä on siis tehtävä,

suojata, joten sen voi ajatella välineeksi. Tämä merkitys vain ei muodostu suoraan *sulloa*-verbistä, joka liittyy pakkaamistapahtumaan löyhästi. Sanan katoaminen ei tässä tapauksessa voi liittyä sanan tarkoitteen katoamiseen. Kenties kielenkäyttäjät eivät kokeneet, että tällainen asia edes tarvitsi yleiskielessä erillistä nimitystä. Olihan kielessä jo esimerkiksi sana *täyte*, joka merkitsee suunnilleen samaa asiaa. "Sullokkeita" valmistavat yritykset käyttävät tuotteestaan nykyään ainakin nimitystä *pakkaustäyte*. *Sullokkeen* merkitystä lähellä on sana *suojake*, joka NS:n mukaan on harvinainen suojusta tai suojarakennelmaa kuvaava sana (NS s.v. *suojake*).

Olen luokitellut konkreettisiksi välineiksi myös tekniikan, sähkötekniikan, metalliteollisuuden, merenkulun ja kalastuksen alojen sanat. Niihin kuuluu verbi- ja adjektiivikantaisten sanojen lisäksi substantiivikantaisia sanoja. Nekin merkitsevät kuitenkin asioita, joiden avulla saadaan aikaan jotakin. Tekniikan alan sanoista esimerkiksi *hillike* ja *kuuloke* ovat verbikantaisia. *Hillike* merkitsee teknistä laitetta, joka määrääjain pysäyttää kellon koneiston liikkeen (NS s.v. *hillike*). *Kuuloke* on 'laite, joka muuttaa vaihtelevat sähkövirrat korvin kuultavaksi ääneksi' (NS s.v. *kuuloke*). Sen sijaan sellaiset tekniikan sanat kuten *siiveke* 'siipimäinen lisäke' ja *olake* 'olkamainen pykälä t. kohouma koneiden osissa' ovat tyypillisiä substantiivikantaisia *-ke*-johdoksia.

Sähkötekniikan alan *-ke*-johdokset *johdike*, *pistike*, *pistoke*, *sulake*, *varoke* ja *vastake* sopivat hyvin välineiden ryhmään. *Pistokkeella* on sähkötekniikkaan liittyvän merkityksen lisäksi myös yleiskielinen merkitys. Sähkötekniikan terminä *pistoke* merkitsee liitântäjohtodon osaa, jolla johto liitetään sähkölaitteeseen. Yleiskielessä se on sen sijaan pistotulpan merkityksessä, eli se merkitsee pistokytkimen osaa, jonka kärjet sopivat pistorasian reikiin. Arkisemmin sanottuna kyse on siis töpselistä. (KS s.v. *pistoke*.) NS:ssa pistotulppaa merkitsee sana *pistike*. *Pistoke* on uudissana joka esiintyy vasta KS:ssa. *Pistokkeenkin* voi mieltää jollain tavalla välineeksi. Se on todennäköisemmin muodostettu verbistä *pistää* kuin substantiivista *pisto*. Vartalossa *pistä-* on vartalon loppuvokaali muuttunut *o*:ksi. Tämä muutos on *-ke*-johdoksille mahdollinen. Samanlainen rakenne on esimerkiksi sanoilla *heitoke* ja *kaarroke*.

Vastake merkitsee samaa kuin *kojevastake*, joka on sähkökojeessa kiinni oleva kojepistokytkimen osa. Sanan voi ajatella olevan johdetun adjektiivista *vastakkainen* tai verbistä *vastata*. Lehtisen (1991) mukaan sana *kojevastake* on kehitetty 1980-luvulla

kojepistoke-sanan pariksi. *Vastakkeella* on lisäksi merkitys šakkipelissä, jossa se on 'alkuperäiselle teemalle vastakkainen muoto, jossa temaattiset siirrot tehdään päinvastoin' (NS s.v. *vastake*). *Varoke* on NS:n mukaan laite, jonka tarkoitus on esimerkiksi oikosulun sattuessa katkaista tai maattaa virtapiiri ja siten estää suuremmat vahingot. *Sulake* taas on 'varokkeen osa, jossa ohut hopealanka t. muu lanka sulaa katkaisten virran, jos sen voimakkuus kasvaa määräärvä suuremmaksi'. (NS s.v. *varoke*; *sulake*.) *Johdike* on melko uusi sana, joka merkitsee sähkötekniikassa lankaa, joka johtaa sähkövirran lampun kannasta hehkulankaan tai elektrodeihin (US s.v. *johdike*).

Merenkulun alan sanoja 1900–2000-lukujen osa-aineistossa ovat *paaluke* ja *silmäke*. Jo 1800-luvun osa-aineistossa esiintyy merenkulkuun liittyvä sana *solmuke* 'solmu'. *Paaluke* merkitsee NS:ssa diktaalia eli useasta yhteen sidotusta tukista muodostettua pollaria (NS s.v. *paaluke*). *Paaluke* tai *diktaali* eivät kumpikaan esiinny enää KS:ssa. Erikoisalojen sanojen kohdalla on vaikea sanoa, vaikuttaako sana tuntemattomalta siksi, että se olisi poistunut kokonaan käytöstä, vai siksi, että se on vain pienen ryhmän tuntema. Sanakirjaan valitseminen tosin viittaa siihen, että sanalla oletetaan olevan merkitystä suuremmalle joukolle ihmisiä. Sana *silmäke* esiintyy 1900–2000-lukujen osa-aineistossa myös maantieteen ryhmässä, jossa se merkitsee esimerkiksi avovetistä suon kohta. Merenkulkuun liittyvänä sanana se merkitsee aluksen partaan tai kannen aukkoa, jonka läpi kiinnitysköysi tai ankkuriketju kulkee. Se esiintyy sekä NS:ssa että KS:ssa.

Kalastustermejä 1800-luvun osa-aineistossa edustaa sana *kieluke*. 1900–2000-lukujen osa-aineistossa samaan tarkoitteeseen viittaa sana *peruke* 'lanka, jolla koukku tai viehe kiinnitetään ongen tms. siimaan' (KS s.v. *peruke*). Sana *kieluke* sen sijaan ei esiinny enää 1900–2000-lukujen osa-aineistossa. Aineistossa on myös yksi metalliteollisuuden alan sana *saumake*, joka merkitsee saumaa (NS s.v. *saumake*).

1900–2000-lukujen aineistossa ainakin sanoilla *hyydyke*, *jäädyke* ja *lauhduke* on tuloksen merkitys. *Lauhduke* on NS:n mukaan harvinainen tekniikan alan sana, joka merkitsee samaa kuin *lauhdos* tai *lauhde* eli 'neste, joka syntyy höyryn t. kaasun jäähtyessään tiivistyessä' (NS s.v. *lauhduke*; *lauhdos*). *Hyydyke* ja *jäädyke* ovat ruokataloussanoja, joita käsittelen luvussa 5.4.4.

2) Ainetta ilmaisevat sanat

1800-luvun osa-aineistossa ainetta ilmaisevia sanoja on 8. 1900–2000-lukujen osa-aineistossa niitä esiintyy jo 25. Monet 1900–2000-lukujen osa-aineiston sanat merkitsevät keskenään vastakkaisia asioita samaan tapaan kuin 1800-luvun *sytyke* ja *sammuke*. 1900–2000-lukujen osa-aineistossa esiintyy vielä sana *virike*, joka merkitsee suunnilleen samaa kuin *sytyke* (NS s.v. *virike*). KS:ssa *virikkeellä* on kuitenkin enää vain kuvainnollinen merkitys. *Virike* liittyy verbiin *viritä* (Hakulinen 1979: 207).

Jähmike, *kovike*, *lujike* ja *vahvike* ovat samantapaisia merkitykseltään. Ne merkitsevät kaikki esineitä tai aineita, jotka kovettavat tai vahvistavat jotakin. Esimerkiksi *lujiketta* kuvaa NS:ssa esimerkki: *Betonin sekaan pannaan rautaa lujikkeeksi*. Toisaalta *lujike* voi olla myös konkreettinen esine, kuten *puukon tupen metallinen lujike*. *Jähmike* on sanaehdotus, joka merkitsee samaa kuin *tärkki* tai *tärkkelys*, joita käytettiin kankaiden kovitusaineena. Vastakkainen merkitys on sanalla *pehmike*. (NS s.v. *lujike*; *jähmike*; *pehmike*.) Muita vastakkaisia asioita merkitseviä sanoja ovat esimerkiksi *jäähdyke* 'jäähdyttävä aine' ja *lämmike* 'lämmittävä aine' tai *kuumike* 'kuumennusaine' (NS s.v. *jäähdyke*; *lämmike*; *kuumike*). *Kostuke*, on 'aine, joka kostuttaa jtk', kun taas *kuivike* on 'kuivatusaine' (NS s.v. *kostuke*; *kuivike*).

Hajuke ja *tuoksuke* viittaavat molemmat hajusteisiin. Esimerkiksi *tuoksuketta* kuvaa NS:ssa ilmaus: *Myski on voimakkaimpia tuoksukkeita*. (NS s.v. *hajuke*; *tuoksuke*.) *Varike* ja *kuorike* ovat samantapaisia sanoja kuin jo 1800-luvun osa-aineistossa esiintyvä sana *karike* 'jäte, jäännös'. *Varike* merkitsee NS:n mukaan samaa kuin variste eli '(rehusta) kariseva t. karissut rikka, kariste, karike'. *Varike* on mahdollisesti muodostettu verbistä *varista* samaan tapaan kuin *karike* on muodostettu verbistä *karista*. *Kuorike* merkitsee puunkuoresta tehtyä rouhetta, jota käytetään kuivikkeena (KS s.v. *kuorike*). *Hapoke* on kemian termi, jonka merkitys on 'suhteellisen vähän happea sisältävä happo' (KS s.v. *hapoke*).

3) Kuvainnolliset välineiden nimitykset

Samantapaisia mielialan säätelyyn liittyviä sanoja kuin 1800-luvun *huvike*, *kohoke*, *lohduke* ja *miellyke* esiintyy myös 1900–2000-lukujen aineistossa. Uusia ovat sanat *hyvike*, *lauhduke*, *lievike*, *tyydyke* ja *viihdyke*. Sanojen merkitykset ovat lähellä toisiaan. Esimerkiksi *lievike* merkitsee lievittävää ainetta tai asiaa, kun taas *lohduke* on lohduttava seikka (NS s.v. *lievike*; *lohduke*). *Tyydyke* merkitsee sitä, millä jokin halu tai tarve tyydytetään. NS:ssa *tyydykettä* kuvaa esimerkki: *Söi marjoja nälkänsä tyydykkeeksi*. Sanalla *hyvike* on myös merkitys 'mielentyydyke'. *Viihdyke* merkitsee myös lievikettä. *Lauhduke* on 'mieltä, vihaa tms. lohduttava seikka' (NS s.v. *lauhduke*).

Myös sen tyyppisiä toiminnan alkusyytä merkitseviä sanoja kuin 1800-luvun osa-aineiston *johdake*, *ponnike*, *viehdäke* ja *yllyke* esiintyy 1900–2000-lukujen aineistossakin. Tällaisia sanoja ovat *elvyke*, *innoke*, *kiihdyke*, *kiihoke*, *kimmoke*, *virike* ja *ärsyke*. Ne kaikki merkitsevät joko yllykettä, virikettä tai kiihotinta. Esimerkiksi *kimmoketta* kuvaa NS:ssa esimerkki: *Sai voitostaan kimmokkeen kilpailu-uran jatkamiseen*. (NS s.v. *kimmoke*). *Ärsykkeellä* on lisäksi merkitys fysiologiassa ja psykologiassa, joissa se merkitsee sitä, mikä ärsyttää elimen tai elimistön reagoimaan (NS s.v. *ärsyke*).

1800-luvun osa-aineiston *viehdäke*-sanaa muistuttaa 1900–2000-lukujen osa-aineistossa esiintyvä *viehäke* 'se mikä jssak erityisesti viehättää, viehätys' (NS s.v. *viehäke*). Uusia sanoja ovat lisäksi vielä *aloke*, *hillike* ja *vastuke*. *Hillike* merkitsee hillitsevää tai pidättävää seikkaa (NS s.v. *hillike*). *Vastuke* esiintyy vastuksen merkityksessä (NS s.v. *vastuke*). *Aloke* merkitsee aloitelmaa. Lisäksi runoudessa se tarkoittaa merkityksetöntä tavua runosäkeen alussa. (NS s.v. *aloke*.) Monet kuvainnollisista sanoista ovat korvautuneet nykykielessä -*Us*-johtimisella sanalla. Esimerkiksi *lievikettä* ja *lohduketta* tutumpia sanoja nykykielenkäyttäjälle ovat *lievitys* ja *lohdutus*. *Huvikkeiden* sijaan puhutaan *huvituksista*.

Muillakin aineistoni sanoilla on mainittu olevan kuvainnollista käyttöä. Esimerkiksi *kiinnike*-sanalla on NS:n mukaan kuvainnollinen merkitys, jota kuvaa ilmaus: *Hän oli menettänyt siveelliset kiinnikkeensä elämäänsä*. Tällaisia sanoja on niin paljon, ettei niiden erottelu omaksi ryhmäkseen ole mielekäästä. Olen käsitellyt kuvainnollisten

välineiden ryhmässä sellaiset sanat, joilla kuvainnollinen merkitys on joko ainoa tai hyvin keskeinen merkitys.

5.4.3 Erikoisalojen sanasto

1) Biologian termit

Kasvitieteen termit

Myös 1900–2000-lukujen osa-aineisto sisältää sekä kasvien että kasvien rakenneosien nimityksiä. Useat kasvin nimitykset, kuten *ohdake*, *suolake* ja *tädyke*, toistuvat myös 1900–2000-lukujen aineistossa. Uusia kasvien nimiä ovat *ojuke* ja *jasmike*. *Ojuke* esiintyy NS:ssa merkityksessä 'luonnonvarainen mustaherukka' (NS s.v. *ojuke*). *Jasmike*-sanana ainoaksi kantasana näyttäisi olevan tarjolla sana *jasmiini*. Tämä merkitsee sitä, että sanan vartalo on johtaessa lyhentynyt, mikä on poikkeuksellista, koska johdokset ovat yleensä kantasanaansa kompleksisempia. *Jasmikkeella* viitataan eräisiin tuoksuvakukkaisiin koristepensaisiin (KS s.v. *jasmike*). Aikaisemmin sillä on tarkoitettu piha- ja metsäjasmiinia. *Jasmike* merkitsee yläkäsitetä tai luokkaa. Myös sana *lajike* merkitsee yläkäsitetä. Lehtisen (1991) mukaan se on 1930-luvun sanauutuus, joka liittyy kasvien jalostukseen. *Lajike* kuvaa kasvilajin jalostettua viljelymuotoa eli alalajia. Se vakiintui onnistuneesti tähän merkitykseen.

Uusia kasvien rakenneosia kuvaavia johdoksia 1900–2000-lukujen osa-aineistossa ovat *lehdyke*, *levike*, *ruusuke*, *taivuke* ja *pesäke*. *Lehdyke* merkitsee pientä lehteä tai lehtimäistä muodostumaa tai esinettä. *Ruusuke* merkitsee vanan tyveen lähekkäin kiinnittyneiden lehtien ryhmää. *Ruusuketta* ja *lehdykettä* käytetään myös kuvaamaan ruusua tai lehteä muistuttavia asioita, kuten koristekuvioita. (NS s.v. *lehdyke*; *ruusuke*.) *Levike* merkitsee välineiden ryhmässä esineeseen leveyden lisäämiseksi liitettyä osaa. Kasvitieteen sanana se merkitsee siemeniä, hedelmiä, itiöitä ynnä muita sellaisia, joiden avulla kasvit leviävät. (NS s.v. *levike*.) Sana *taivuke* mainitaan NS:ssa, mutta sen sijaan suositellaan käyttämään sanaa *taivukas*. *Taivukas* merkitsee maahan taivutettua kasvin oksaa, joka juurruttuaan emokasvista irrotettuna muodostaa uuden kasvin. Sen merkitys on samantapainen kuin sanalla *pistokas*, joka merkitsee juurrutettavaa oksaa tai muuta

kasvinosaa, joka on leikattu irti kasvista. (NS s.v. *taivuke; taivukas; pistokas*.) Lisäksi *pesäke*, joka 1800-luvun osa-aineistossa esiintyy anatomian ja eläintieteen sanana, esiintyy NS:ssa merkityksessä 'itiökasvien elin, jossa suvunjatkamiselimet syntyvät'.

Lääketieteen ja anatomian termit

1800-luvun osa-aineiston kahdeksasta lääketieteen alan sanasta ainoastaan sana *pesäke* toistuu 1900–2000-lukujen osa-aineistossa. Suurin osa näistä 1800-luvun sanaehdotuksista ei siis ole jäänyt voimaan. Esimerkiksi *tiehykkeen* on korvannut sana *tiehyt* ja *solukkeen* sana *solu*. 1900–2000-lukujen aineistossa esiintyy kuitenkin uusia lääketieteen alan sanoja, ja ryhmään kuuluu yhteensä kymmenen sanaa. Osa sanoista esiintyy sekä NS:ssa että KS:ssa, eli ne ovat olleet käytössä pitkään. Esimerkiksi *kiinnikkeellä* on molemmissa sanakirjoissa merkitys 'kahta elintä yhdistävä epänormaali kudossäie'. *Pesäke*-sanaa on 1900-luvulla alettu käyttää uudessa merkityksessä 'pesäpaikka', mikä näkyy myös lääketieteen termin *pesäke* merkityksessä. Solun tai suonen sijaan *pesäke* merkitsee nykyään taudinaiheuttajien tai muiden sellaisten sijaintikohtaa elimistössä, esimerkiksi *syövän etäpesäke* (KS s.v. *pesäke*). *Tumake* merkitsee NS:ssa tumaa. KS:ssa se merkitsee aivojen tai selkäytimen sisällä sijaitsevia hermosolukertymiä (KS s.v. *tumake*). *Haarake* merkitsee molemmissa sanakirjoissa hermosolun haarakkeita.

Sanat *hermoke*, *kyynelihake* ja *paisuke* mainitaan NS:ssa, mutta ei enää KS:ssa. Ne ovat siis mahdollisesti jääneet pois käytöstä. *Hermoke* on NS:n mukaan 'hermosolu jatkeinen eli syineen, neuronin'. *Paisuke* esiintyy NS:ssa merkityksessä paisuma, paise. Se on jo NS:ssa merkitty harvinaiseksi sanaksi. *Kyynelihake* merkitsee NS:ssa pientä parillista luuta silmäkuopan sisäseinän etuosassa. Uusimpia lääketieteen alan *-ke*-johdoksia edustavat *kuopake* ja *silsake*. *Kuopake* merkitsee anatomiassa pientä kuoppaa (KS s.v. *kuopake*). *Silsake* esiintyy US:ssa. Se merkitsee silsasiemen aiheuttamaa myrkytystilaa (US s.v. *silsake*). Kantasanan aiheuttama tila ei kuulu *-ke*-johdosten tyypillisiin merkityksiin. Merkillepantavaa *silsakkeen* kohdalla on myös se, että tässä *-ke*-johdos kuvaa asiaa, joka on suurempi ja vakavampi kuin kantasanan tarkoite. Yleensä *-ke*-johdoksen vahvuusaste on pienempi kuin kantasanan. Esimerkiksi *hapoke* on KS:n mukaan suhteellisen vähän happoa sisältävä happo. Myrkytystila on

myös melko vakavan tuntuinen asia verrattuna *-ke*-johtimen yleisiin leikillisiin ja deminutiivisiin merkityksiin.

Eläintieteen termit

Eläintieteen termejä 1800-luvun osa-aineistossa edustaa ainoastaan sana *pesäke* 'hyönteistoukan kotelo'. 1900–2000-lukujen osa-aineistossa *pesäkkeellä* ei ole enää tätä merkitystä, mutta sen sijaan tässä osa-aineistossa on neljä muuta eläintieteen sanaa: *jalake*, *kalvoke*, *lehdyke* ja *liistake*. Näistä *kalvoke*, *liistake* ja *lehdyke* esiintyvät vain NS:ssa, joten ne ovat mahdollisesti jääneet jo pois käytöstä. *Kalvoke* merkitsee eräiden hyönteisten siiven tyviosassa olevaa liuskaa. *Liistakkeen* merkitystä kuvataan NS:ssa esimerkin 12 osoittamalla tavalla.

(12) Linnun sulan höytysäteissä on molemmin puolin pieniä **liistakkeita**, joissa olevilla väkäsillä höytysäteet kiinnittyvät toisiinsa (NS s.v. *liistake*).

Lehdyke merkitsee pientä lehteä tai lehtimäistä muodostumaa tai esinettä. Esimerkiksi eläintieteessä kalalla voi olla *lehdyköiksi* jakautuneet kidukset. (NS s.v. *kalvoke*; *liistake*; *lehdyke*). *Jalake* esiintyy KS:ssa ja US:ssa. Se on siis uudissanaehdoka, joka ainakaan vielä ei ole jäänyt pois käytöstä. Sen merkitys KS:ssa on 'jaokkeen sukasellinen uloke nivelmadoilla'. Kaikki aineistoni eläintieteen termit kuvaavat pieniä rakenneosia samaan tapaan kuin osa kasvitieteen ja lääketieteenkin termeistä.

2) Kieleen ja kirjoittamiseen liittyvät sanat

1800-luvun osa-aineistossa esiintyvä sana *kerake* 'konsonantti' esiintyy vielä 1900–2000-lukujen osa-aineistossakin, mutta KS:ssa se mainitaan jo vanhentuneeksi sanaksi (KS s.v. *kerake*). Vokaalia merkitsevä sana *ääneke* ei esiinny enää 1900–2000-lukujen osa-aineistossa. Tässä osa-aineistossa esiintyvistä uusista sanoista *nimike* tai *nimeke* merkitsee painotuotteen nimiössä sen varsinaista nimeä (NS s.v. *nimike*; *nimeke*). *Nimikkeellä* on lisäksi merkitys 'jssak luokituksessa t. jaotuksessa tunnuksen tapaan käytettävä nimitys', esimerkiksi *tullitariffin tavaranimikkeet* (KS s.v. *nimike*). Sana

otsake merkitsee otsikkoa (NS s.v. *otsake*).

Uusia kirjapainotaitoon liittyviä sanoja NS:ssa ovat kirjateollisuuden alan sanoiksi luokitellut sanat *kuvake*, *ohuke*, *suluke*, *tunnuke* ja *välike*. Niistä *ohuke*, *suluke* ja *välike* merkitsevät kaikki erilaisia täytekappaleita, joita käytetään esimerkiksi rivinvälin leventämiseen tai latomuksen harventamiseen (NS s.v. *suluke*; *ohuke*; *välike*). *Kuvake* merkitsee NS:ssa kuvalaattaa eli klišeetä. *Tunnuke* on 'kirjakkeessa oleva lovi, uurros, joka helpottaa kirjakkeen asettamista' (NS s.v. *tunnuke*).

1900–2000-lukujen osa-aineistossa esiintyy myös kaksi fonetiikan alan sanaa, *aluke* ja *lopuke*. *Aluke* on 'äänihuulten asennosta riippuva vokaalialkuisen äännejakson ensimmäisen äänteen alkamistapa'. *Lopuke* taas on samanlaisen äännejakson päättymä. (NS s.v. *aluke*; *lopuke*.) Musiikin terminologiassa samantapaisen parin muodostavat *aloke* ja *lopuke*, jotka merkitsevät alkusäveltä ja säeryhmän päätöstä (NS s.v. *aloke*; *lopuke*). NS:aa uudemmassa kielitoimiston sanakirjassa *alukkeella* on sama merkitys sekä fonetiikan että musiikin terminä. Se merkitsee äänihuulten tai soitinäänien värähtelyn alkamistapaa. (KS s.v. *aluke*.)

NS mainitsee *lausekkeen* kielitieteen alan sanana, musiikin alan terminä, matematiikan terminä ja harvinaisena liiketalouden terminä. Vielä NS:ssa kielitieteen alan termi *lauseke* on harvinainen sana, joka merkitsee lyhyttä lausetta, lausumaa tai lauselmaa (NS s.v. *lauseke*). *Lausekkeen* nykymerkitys taas on KS:n mukaan 'sanan ja sen mahdollisten määritteiden ja täydennysten muodostama kokonaisuus' (KS s.v. *lauseke*). Tässä uudessa merkityksessä *lauseke* ei enää ole harvinainen, vaan melko tärkeä kielitieteen sana. *Lauseke* mainitaan KS:ssa yhä myös musiikin ja matematiikan alan terminä. Jo NS:ssa harvinaiseksi mainittu liiketalouteen liittyvä merkitys on jäänyt pois KS:sta. *Lauseke* on siis ollut samaan aikaan käytössä eri alojen terminä. Kaikkien näiden alojen *lausekkeille* on yhteistä se, että sana merkitsee niissä jonkinlaista kokonaisuutta tai yhdistelmää. *Lauseke* koostuu alasta riippuen joko luvuista, merkeistä, sanoista tai sävelistä. (KS s.v. *lauseke*.)

3) Lakiin ja talouteen liittyvät sanat

Kun 1800-luvun osa-aineistossa *eläke* ja *elake* merkitsevät molemmat sekä ravintoa että elatusrahaa, niin NS:ssa niiden välille on tehty ero siten, että *elake* merkitsee ravintoa tai elatusta ja *eläke* puolestaan maksettavaa eläkerahaa (NS s.v. *elake*; *eläke*). *Elake* ei esiinny enää KS:ssa, ja sen sijaan puhutaan *elannosta* tai *elatuksesta*. Uusia lakikielen ja talouden alan sanoja 1900–2000-lukujen osa-aineistossa ovat *tosike*, *velake*, *luvake*, *hyödyke*, *tarvike* ja *turhake*. *Tosike* merkitsee samaa kuin tosite eli 'tilinpitomerkinän todisteena oleva asiakirja' (NS s.v. *tosike*). *Velake* ja *luvake* ovat molemmat sanaehdotuksia. *Velake* on NS:ssa esiintyvä termi, joka merkitsee obligaatiota. Sitä uudempi sana *luvake* on RH:n mukaan suomen kielen lautakunnan ehdotus talouselämän *franchising*-termin vastineeksi (RH s.v. *luvake*). Sanaa ei ole KS:ssa ja se saattaa siis edustaa lyhytikäisiksi jääneitä uudissanoja, tai sitten se ei vain ole levinnyt kovin laajaan käyttöön.

Sanojen *hyödyke*, *tarvike* ja *turhake* merkitykset liittyvät yhteen. NS:n mukaan *hyödyke* merkitsee taloustieteessä välinettä tai palvelusta, joka välittömästi tai välillisesti tyydyttää ihmisen tarpeita. Sana *hyödyke* esiintyy jo 1700-luvun osa-aineistossa merkityksessä 'hyöty'. Se on kuitenkin saatettu myöhemmin muodostaa uudelleen ilman yhteyttä vanhaan *hyödyke*-sanaan. Sanaa *tarvike* taas käytetään taloustieteessä aineellisista hyödykkeistä. Yleisemmässä käytössä *tarvikkeella* tarkoitetaan esimerkiksi jonkin asian valmistamiseen tarvittavia aineksia. (NS s.v. *tarvike*.) Aikaisemmin *tarvike*-sanan sijasta saatettiin käyttää esimerkiksi sanaa *tarvetavara* (Lehtinen 1991). Nimitystä *turhake* käytetään KS:n mukaan turhasta tai tarpeettomasta esineestä. Se on muodostettu pilkallisessa mielessä *hyödykkeen* vastakohtaksi.

Sanassa *turhake* ilmenee hyvin *-ke*-johdosten affektisuus, sillä sen sävy on jopa halveksiva. *Turhake*-sana on syntynyt 1980-luvulla poliittisen keskustelun yhteydessä. SKDL:n eduskuntaryhmä vaati tuolloin erilaisia kertakulutushyödykkeitä verotettaviksi, ja näitä hyödykkeitä nimitettiin ryhmän kannanotossa *turhakkeiksi* ja *haitakkeiksi*. Sanaa on siis käytetty poliittisen mielipiteen markkinointiin. (Lehtinen 1991.) Siinä mielessä se poikkeaa niistä sanoista, jotka on muodostettu täyttämään jokin sanastollinen aukko. Sana on saanut lisää käyttöä 2000-luvulla. Vuodesta 2000 asti *Suomen Luonto* -lehti on järjestänyt vuosittain Vuoden turhake -nimisen kilpailun

(Suomenluonto.fi 2015). Kilpailun tuloksia on käsitelty lehdistössä paljonkin, joten *turhake* lienee uusista *-ke*-johdoksista tunnetuimpia. *Turhakkeen* synonyymiksi tai vastakohtaksi voidaan edelleen muodostaa luovassa kielenkäytössä uusia sanoja. Esimerkiksi Suomen luonto kysyy *Tähtien ilotulitusta* -artikkelissa, onko ilotulite lukijoiden mielestä *turhake* vai *iloke*. Suomen luonnon mukaan *turhake* voi olla myös *häirike* eli luontoa kuormittava tai häiritsevä asia (Karlsson 2004). *Turhaketta* ja *tarviketta* muistuttaa myös sana *härpäke* 'pieni tarvekalu', jota käsittelem esineiden nimitysten ryhmässä luvussa 5.4.4.

4) Maantieteen termit

1900–2000-lukujen osa-aineistossa on uusia sanoja, jotka merkitsevät ympäristöstään erottuvia asioita samaan tapaan kuin 1800-luvun *niemeke* tai *kieleke*. Sanat *haarake*, *uloke*, *sarveke* ja *särmäke* merkitsevät kaikki jonkinlaista ulkonemaa. *Uloke* merkitsee ympäristöstään ulkonevaa kohtaa tai ulkonemaa, esimerkiksi *kallion uloke*. *Haarake* on merkitykseltään 'pieni haara, haaramainen ulkonema'. Se muistuttaa 1700-luvun osa-aineistossa esiintyvää sanaa *haaruke* 'haarainen oksa, keppi'. *Ulokkeella* ja *haarakkeella* on muitakin kuin maantieteeseen liittyviä merkityksiä, esimerkiksi *muurin uloke* ja *hermosolun haarake* (NS s.v. *uloke*; *haarake*). *Sarveke* ja *särmäke* ovat uudempia sanoja, jotka eivät esiinny NS:ssa. *Sarveke* merkitsee sarvimaista ulkonemaa (KS s.v. *sarveke*). *Särmäke* on US:n mukaan varsinkin suunnistuksessa käytetty termi, joka merkitsee kohouman lyhyttä jyrkkärinteistä ulkonemaa. *Ulokkeen* tai *ulkoneman* merkitys on myös 1900–2000-lukujen osa-aineistossa toistuvilla sanoilla *kieleke* ja *niemeke*. Myös sana *tierake* merkitsee ympäristöstään erottuvaa aluetta. Se on NS:n mukaan kansanomainen sana, joka merkitsee peltoa tai muuta tilkkua, palamatonta kohtaa kaskessa, pälvä tai tieraa (NS s.v. *tierake*). 1700-luvun osa-aineistossa *saarekkeella* on samantapainen merkitys 'kyntämätön kohta pellossa, piellos'. Kansanomaisena sanana *tierake* poikkeaa tietoisesti kehitetyistä tieteellisistä maantieteen alan sanoista.

Muita uusia sanoja 1900–2000-lukujen aineistossa ovat *harjake*, *kaareke*, *kannake*, *kartake*, *pudoke* ja *salmake*. *Harjake* merkitsee pientä kohoamaan tai harjaa (NS s.v. *harjake*). *Pudoke* mainitaan NS:ssa harvinaisena sanana, joka merkitsee putousta.

Putous voi tässä yhteydessä viitata joko putoamiseen, vesiputoukseen tai putouskorkeuteen. (NS s.v. *pudoke*; *putous*.) *Pudoke*-sana esiintyy myös murteissa. (Hakulinen 1979: 207). Sana *kaareke* merkitsee pientä kaarta tai mutkaa. *Salmeke* on NS:n mukaan 'pieni salmi'. *Kannake* on harvinainen kannaksen nimitys. (NS s.v. *kaareke*; *salmeke*; *kannake*.) Sana *kartake* poikkeaa erilaisia luonnonilmiöitä luonnehtivista maantieteen alan sanoista. Se merkitsee joko kartogrammin pohjaksi tarkoitettua karttapiirrosta tai kartogrammia. Kartogrammi on 'kartta(piirros), johon on graafisesti merkitty jnk olion t. ilmiön esiintyminen jllak alueella'. (NS s.v. *kartake*; *kartogrammi*.)

Joidenkin jo 1800-luvun osa-aineistossa esiintyneiden sanojen merkitys on muuttunut. Esimerkiksi *vyöhykkeen* ja *saarekkeen* merkitys on 1900–2000-lukujen osa-aineistossa laajempi kuin aikaisemmin. *Vyöhyke* esiintyy 1800-luvun osa-aineistossa ainoastaan ilmastovyöhykkeen merkityksessä. *Saareke* merkitsee 1800-luvun osa-aineistossa pientä saarta sekä ympäristöstään saaren tavoin erottuvaa aluetta kuten asutussaarekettä. 1900–2000-lukujen osa-aineistossa näiden sanojen yleinen merkitys on noussut keskeisemmäksi kuin niiden merkitys maantieteen sanana. Esimerkiksi *vyöhyke* on NS:n mukaan 'suurehko, määrääominaisuuksiltaan yhtenäinen, ympäristöstään poikkeava (pitkänomainen t. kehämäinen maantieteellinen) alue'. Se esiintyy esimerkiksi yhdyssanoissa *puolustusvyöhyke* ja *vaaravyöhyke*. Ilmastovyöhykkeisiin liittyvä maantieteen alan merkitys mainitaan vain yhtenä sanan erikoismerkityksistä. Maantieteen alan lisäksi *vyöhyke* esiintyy myös geometrian alan sanana. (NS s.v. *vyöhyke*.) *Saareke* on NS:n mukaan tavallisesti 'ympäristöstään saaren tavoin poikkeava erillinen, selvärajainen alue t. muodostuma', ja maantieteen alan merkitys 'pieni saari' mainitaan harvinaisena merkityksenä. *Vyöhyke* ja *saareke* ovat molemmat saaneet yhä uusia merkityksiä erilaisissa yhdyssanoissa. Esimerkiksi KS:ssa *vyöhyke* esiintyy yhdyssanoissa *puistovyöhyke*, *ihottumavyöhyke* ja *kipuvyöhyke* (KS s.v. *vyöhyke*). US:n mukaan *saareke* merkitsee ajoradasta kohoavaa tai merkinnöin erotettua ajokieltoaluetta. KS:ssa mainitaan *liikennesaarekkeen* lisäksi esimerkiksi *keittiösaareke*.

5) Sotilasalan termit

Pesäke, joka 1800-luvun osa-aineistossa esiintyy vain biologian alan sanana merkityksessä 'suoni, solu, kenno t. kotelo', on 1900–2000-lukujen aineistossa saanut lisämerkityksen 'pesä(paikka), keskus(paikka)'. Sotilasalan terminä *pesäkkeen* merkitys on 'ryhmän t. sen osan, miehen t. aseiden taisteluasema tukikohdan osana', esimerkiksi *päävastarinta-aseaman tukikohdat ja pesäkkeet*. Uusia sotilasalan sanoja ovat *kimmoke*, *nauhake*, *saastuke* ja *tavoike*. NS:n mukaan *kimmoke* merkitsee luotia tai ammusta, joka pienessä tulokulmassa sattuu kovaan maahan tai esineeseen ja ponnahtaa siitä loivasti edelleen. Sana esiintyy samassa merkityksessä myös KS:ssa. Uudissanana *kimmokkeella* on kuvainnollinen merkitys 'kiihoke, heräte, kannustin'. Alun perin välttävää ja vaarallistakin asiaa sotilasalalla merkinnyt *kimmoke* on nyt usein käytössä positiivisissa yhteyksissä. *Nauhake* merkitsee NS:n mukaan kaluunaa (NS s.v. *nauhake*). Kaluuna on 'virka-arvoa osoittava virkapuvun kulta- t. hopealankanauha' (KS s.v. *kaluuna*). Sana *nauhake* ei esiinny enää KS:ssa.

Sana *saastuke* merkitsee NS:ssa sotilastermiä 'saastutukseen käytettävä elollisia olioita vahingoittava aine'. Se esiintyy esimerkiksi ilmauksessa *myrkkykaasut, bakteerit ym. saastukkeet*. (NS s.v. *saastuke*.) Myös sana *saaste* esiintyy NS:ssa vain sotilasalan terminä 'saastukkeen turmelema maastoalue'. *Saastua*-verbiä on aikaisemmin käytetty kuvaamaan sitä, miten kasvit ja ravintoaineet voivat tulla taudin saastuttamiksi eli pilaantua tai turmeltua. Sotilasalan sanat *saaste* ja *saastuke* ovat vasta myöhemmin saaneet merkityksen ympäristönsuojelussa. KS:ssa *saaste* merkitsee 'terveyttä vahingoittavia ja yleistä viihtyvyyttä haittaavia aineita ilmassa, vesistöissä ja maaperässä'. *Saastukkeen* nykymerkitys on 'saastuttava aine, saaste', ja sen rinnakkaismuoto on *saastute*. (KS s.v. *saaste; saastuke*.)

Tavoike merkitsee NS:ssa samaa kuin *tavoite*. *Tavoite* merkitsee NS:ssa ensisijaisesti sotilastermiä 'joukon saavutettavaksi määrätty maastonkohta t. linja' ja sen lisäksi laajemminkin päämäärää, maalia ja tarkoitusta (NS s.v. *tavoite; tavoike*). Variantti *tavoike* ei esiinny enää KS:ssa. KS:ssa mainitaan edelleen sana *tavoite* myös sotilasalan terminä. Sotilasalan sanoista *kimmoke*, *linnake*, *pesäke* ja *saastuke* esiintyvät KS:ssa. *Nauhake* ja *tavoike* taas esiintyvät vain NS:ssa ja ovat todennäköisesti jääneet pois käytöstä.

6) Muiden erikoisalojen sanasto

Muita erikoisaloja 1900–2000-lukujen osa-aineistossa ovat matematiikan ja geometrian termit, musiikkitermit ja tietotekniikan termit.

Matematiikan ja geometrian termit

1800-luvun osa-aineiston sana *sivuke* 'kateetti' ei enää toistu 1900–2000-lukujen osa-aineistossa. Sen sijaan uusina tässä osa-aineistossa esiintyvät sanat *lauseke* ja *vyöhyke*. Matematiikan terminä *lauseke* merkitsee laskutoimitusten merkittyä tulosta (NS s.v. *lauseke*). *Vyöhyke* on NS:n mukaan 'kahden pyörähdyksensä vastaan kohtisuoran tason pyörähdyksensä leikkaama pinnan osa' (NS s.v. *vyöhyke*).

Musiikkitermit

1800-luvun osa-aineistossa esiintyy termi *lopuke* 'kadenssi, säkeen t. säeryhmän päätös'. 1900–2000-lukujen aineistossa esiintyy *lopukkeen* lisäksi muitakin johdoksia, jotka kuvaavat sävellysten rakennetta: *aloke*, *välike*, *johdake*, *pidäke* ja *lauseke*. *Aloke* 'alkusävel' on ikään kuin *lopukkeen* pari. *Välike* merkitsee sävellyksen kiinteiden teemojen välissä esiintyvää säveljaksoa. *Johdake* on 'johdettava säe t. säeryhmä'. *Pidäke* merkitsee musiikkiterminä pysähdystä. *Lauseke* on 'kolmen t. useamman säkeen muodostama rytmillinen kokonaisuus'. Musiikin alan sanoista kaikki paitsi *johdake* ja *pidäke* esiintyvät sekä NS:ssa että KS:ssa, eli ne ovat vakiintuneita sanoja. *Johdake* ja *pidäke* ovat jääneet pois KS:sta.

Tietotekniikan termit

Tietotekniikan termejä ovat aineiston sanat *kieleke*, *kuvake*, *lauseke*, *levyke* ja *painike*. Tietotekniikan termeissä on paljon vanhoja sanoja, jotka ovat saaneet uuden merkityksen. Esimerkiksi sanalla *palomuuuri* on edelleen konkreettinenkin merkityksensä. (Grönros 2004.) *Palomuuuri* merkitsee palonkestävää suojarakennetta,

joka eristää joko rakennukset toisistaan tai tulisijan seinästä (KS s.v. *palomuuuri*). Kaikki aineistoni tietotekniikkatermit ovat tällaisia uuden merkityksen saaneita sanoja. Esimerkiksi sana *lauseke* merkitsee US:ssa atk-termiä 'merkkiyhdistelmä'. US:aa varhaisempi NS mainitsee *lausekkeen* harvinaisena kielitieteen alan sanana, musiikin alan terminä, matematiikan terminä ja harvinaisena liiketalouden terminä. Tietotekniikkaan liittyvä merkitys on siis tullut mukaan 1960- tai 70-luvulla näiden vanhempien merkitysten lisäksi.

Sanoilla *kuvake* ja *levyke* on nykyään tietotekniikan termeinä aivan eri merkitys kuin NS:n vastaavilla sanoilla. NS:n mukaan *kuvake* merkitsee kirjateollisuudessa kuvalaattaa eli klišeetä. *Levyke* puolestaan on merkinnyt samaa kuin plaketti, ja sitä on käytetty esimerkiksi seuraaventyyppisissä yhteyksissä: *Seura on teettänyt levykkeen insinööri H:n kunniaksi*. Yhdyssanojen osana *levykettä* on käytetty esimerkiksi sanoissa *palkintolevyke* tai *hopealevyke*. (NS s.v. *levyke*.) Nykykielenkäyttäjälle nämä *levykke* ja *kuvakkeen* vanhat merkitykset ovat vieraita. Nykyään *kuvake* merkitsee tietotekniikan terminä jotakin tietoa, toimintoa tai muuta sellaista tarkoittavaa kuvasymbolia. Myös vanha kirjanpainantaan liittyvä merkitys mainitaan yhä. (KS s.v. *kuvake*.) *Levyke* on 'magneettinen tietolevy, joka on kiinteässä suojakuoressa', arkisemmin 'disketti' (KS s.v. *levyke*). Minkäänlaisena palkintolaattana sitä ei enää uudemmassa sanakirjassa mainita. Tietotekniikka kehittyi nopeasti, ja *levykkeet* ovat jo korvautuneet uudemmilla tallennusmenetelmillä.

Tietotekniikan äidinkieli on englanti, ja uusia suomenkielisiä termejä syntyy muun muassa silloin, kun ohjelmia käännetään suomeksi. Kääntämisen lähtökohtana on Marja Kantosen (1998) mukaan termin semanttinen analyysi, jossa selvitetään sen tarkoite. Tarkoitteelle kehitetään suomen kielessä jo olevia sanoja hyödyntämällä kuvaava nimitys. Esimerkiksi kantasanaa voidaan muodostaa sopiva johdos uuteen käyttötarpeeseen. Kantonen mainitsee tästä esimerkkeinä *kuvakkeen* ja *levykke*. Ne ovat käännöksiä englannin sanoista *icon* ja *diskette* tai *floppy disk*. On vaikea sanoa, ovatko NS:ssa mainitut vanhemmat samanasuiset *-ke*-johdokset vaikuttaneet taustalla tässä prosessissa. Tietotekniikan kielen suomentamiseksi tehdään määrätietoista termityötä monella taholla. Esimerkiksi Sanastokeskus TSK:n ohjauksessa toimivassa Tietotekniikan termitalkoot -hankkeessa laaditaan suosituksia suomenkielisistä tietotekniikan termeistä. (Kantonen 1998.) Termitalkoissa *kuvaketta* suositellaan

käytettäväksi mieluummin kuin sanaa *ikoni* (Sanastokeskus TSK).

Sana *kieleke* merkitsee jostakin ulkonevaa kielimäistä osaa. Tietotekniikan terminä se on saanut lisämerkityksen, joka liittyy sanaan välilehti, esimerkiksi: *Valitse Asetukset-välilehti vasemmanpuoleisesta kielekkeestä.* (KS s.v. *kieleke*.) Jo 1800-luvulla esiintynyt *painake* kehoitetaan NS:ssa korvaamaan sanalla *painike*. *Painike* on 'kahva, jota painamalla ovi t. lukko avataan'. (NS s.v. *painake*; *painike*.) KS:ssa *painikkeella* on myös tietotekniikan alan merkitys. Sillä viitataan hiiren painikkeisiin, ja lisäksi sillä on merkitys 'näytöllä esitetty käyttöliittymän elementti, jota painamalla käyttäjä antaa komentoja ohjelmalle'. (KS s.v. *painike*.)

5.4.4 Arjen sanasto

1) Ruokataloussanat

1800-luvun osa-aineiston ruokien nimityksistä ainoastaan *kastike* toistuu 1900–2000-lukujen osa-aineistossa. Uusia ruokien nimityksiä tässä osa-aineistossa ovat *hauduke*, *juustoke*, *mureke*, *vannike*, *paistike* ja *seläke*. *Hauduke* merkitsee hauduttamalla valmistettua juomaa tai harvoin myös ruokaa, esimerkiksi *yrttihauduke* (KS s.v. *hauduke*). Sana kuuluu uusiin tulokkaisiin, sillä sitä ei mainita vielä NS:ssa. *Juustoke* merkitsee NS:ssa smetanaa tai vuolukermaa (NS s.v. *juustoke*). Se lienee jäänyt ehdotukseksi, sillä sitä ei mainita enää KS:ssa. *Mureke* merkitsee mureketaikinasta tehtyä uunissa kypsennettyä ruokalajia (KS s.v. *mureke*). Lehtisen (1991) mukaan sanat *hilloke*, *kastike*, *mureke* ja *säilyke* ovat esiintyneet kirjakielessä jo 1800-luvun lopulla, mutta ne eivät ole sattuneet 1800-luvun osa-aineistooni.

Vannike on 'renkaan muotoinen pikkuleipä'. Se voi liittyä merkitykseltään sanaan *vanne* 'jtak ympäröivä, koossa t. kireällä pitävä rengas'. (NS s.v. *vannike*; *vanne*.) *Seläke* ja *paistike* ovat samantapaisia sanoja kuin 1800-luvun osa-aineiston sanat *rinnuke* ja *vanuke*, koska nekin merkitsevät isommasta kokonaisuudesta irrotettua osaa. *Seläke* merkitsee NS:ssa fileetä. KS:ssa sillä on myös merkitys 'fileen viipale'. *Paistike* esiintyy

vain KS:ssa, joten se on *seläkettä* uudempi sana. *Paistike* on toinen nimitys noisetille. Se merkitsee pientä paistettua fileen viipaletta tai luutonta kyljystä. (KS s.v. *paistike*.)

Ruuanvalmistukseen liittyvät sanat *hilloke*, *hyydyke*, *jäädyke*, *mehuke*, *säilyke* ja *rasvake*. *Säilykkeen* merkitys on sama kuin nykyäänkin. NS:ssa *säilykettä* kuvaa esimerkkilause: *Säilykkeiden käyttö on ruokataloudessa yhä lisääntynyt. Säilyke*-sanan ajankohtaisuudesta 1900-luvun alussa kertoo myös se, että sanakirjassa mainitaan sellaisia yhdyssanoja kuin *säilykeravinto*, *säilyketehdas* ja *säilyketeollisuus*. NS:ssa esiintyy omana hakusananaan jopa *säilykekurssi* eli 'säilykkeiden valmistustaidon opetuskurssi'. *Hilloke* on 'marjoista t. hedelmistä saatu säilyke, kompotti'. NS:n mukaan sanan *mehuke* sijaan tulisi mieluummin käyttää sanaa *mehuste*, joka merkitsee sitä, millä jotakin mehustetaan. *Mehustetta* kuvaa NS:ssa esimerkki: *kakun mehusteena on käytetty punssia*. KS:sta sana *mehuke* on jo jäänyt kokonaan pois. Pois käytöstä on jäänyt myös *rasvake* eli 'sulatettu ja siivilöity rasva, keitinrasva' (NS s.v. *rasvake*).

Jäädyke ja *hyydyke* ovat molemmat tulosta merkitseviä sanoja. KS:n mukaan *jäädyke* on 'vuoassa jäädytetty jäätelömäinen jälkiruoka, parfee, parfait'. *Hyydyke* merkitsee NS:ssa hyydytysainetta. Se esiintyy NS:ssa esimerkiksi ilmauksessa: *Hyydykkeenä käytetään liivatetta*. Tässä merkityksessä sen voisi laskea aineiden ryhmään. Myöhemmin sen merkitys on kuitenkin muuttunut, sillä KS:ssa *hyydyke* on hyydytteen avulla hyydytetty jälkiruoka. Sana *hyydyte* on siis korvannut *hyydykkeen* hyydytysaineen nimenä, ja *hyydyke* on muuttunut ruokalajin nimitykseksi. Sekä *mehuke* että *hyydyke* ovat aineen nimityksinä korvautuneet vastaavalla *-e*-johdoksella. Myös *selvike* on ruokiin liittyvä aineen nimitys, joka on kadonnut kielestä. *Selvike* on NS:n mukaan 'aine, joka saa jnk nesteen selkenemään, selvikeaine'. Esimerkiksi kahvin selvikkeenä on käytetty kalannahkaa tai kalansuomuja.

Ruokatalouteen liittyviä sanoja ovat lisäksi *viinake* ja *tarjoke*. *Viinake*-sanaa käytettiin NS:n mukaan 'varhemmin cocktaileiksi sellaisenaan käytettäväksi myydyistä alkoholisekoituksista.' Lehtisen (1991) mukaan sana *viinake* tuli Alkoholiliikkeen vähittäismyyntihinnastoon vuonna 1933. Väkeviä juomasekoituksia myytiin *viinakkeen* nimellä 25 vuoden ajan, vuoteen 1958 asti. *Tarjoke* merkitsee tarjoiltua tai tarjoiltavana olevaa ravinto- tai nautintoainetta (NS s.v. *tarjoke*).

2) Vaatteiden ja koristeiden nimitykset

1900–2000-lukujen osa-aineistossa ei enää esiinny yhtään varsinaista vaatteiden nimitystä. 1800-luvun osa-aineistossa esiintyvät vaatteiden nimitykset kuten *huivike*, *teruke* ja *vyöhyke* ovat jääneet vain ehdotuksiksi. Sen sijaan erilaisten vaatteiden osien nimityksiä esiintyy edelleen myös 1900–2000-lukujen osa-aineistossa. Uusia sanoja ovat *lahjeke*, *liehuke*, *ranneke* ja *venyke*. *Lahjeke* on NS:n mukaan 'lahkeen suussa oleva reunake'. *Ranneke* merkitsee NS:ssa rannetta ympäröivää muuta hihaa kapeampaa hihansuuta sekä rannekellon hihnaa. Tämä merkitys *rannekeella* on ollut 1920-luvulta alkaen, jolloin rannekellot yleistyivät (Lehtinen 1991). Myöhemmin *ranneke* on alkanut merkitä muitakin ranteen ympärille kiedottavia asioita, kuten sykemittarin tai rannetietokoneen ranneke ja pääsylippuna toimiva ranneke. Myös merkitys 'rannetta ympäröivä kapea hihansuu' on säilynyt muiden merkitysten rinnalla. (KS s.v. *ranneke*.) *Venyke* esiintyy NS:ssa jalkineeseen kiinnitettävän resorin merkityksessä. *Liehuke* on 'pukuun kiinnitetty, vapaasti liehumaan pääsevä kangassuikale' (NS s.v. *liehuke*).

Koristekuvioita merkitseviä uusia sanoja 1900–2000-lukujen osa-aineistossa ovat *lehdyke*, *nauhake*, *solmuke* ja *päällike*. Ne voivat olla koristeina muuallakin kuin vaatteissa. Esimerkiksi *nauhake* voi olla koristekuvio kunniamerkissä tai postimerkissä (NS s.v. *nauhake*). *Solmuke* merkitsee nauharuusuketta tai rusettia. Se voi olla esimerkiksi lettinauhana tai puseron koristeena. Toisaalta se voi merkitä koristelyötettä esimerkiksi peilin kehyksessä. (NS s.v. *solmuke*.) *Päällike* merkitsee heraldiikassa kuviota, joka on asetettu toisen päälle, niin että se peittää osan siitä (NS s.v. *päällike*). *Lehdyke* merkitsee lehtimäistä muodostumaa tai esinettä, joka voi olla myös koriste (NS s.v. *lehdyke*).

1800-luvun osa-aineistossa suikaleita merkitseviä sanoja ovat *litsake* ja *kaistake*. *Litsake* esiintyy 1900–2000-lukujen osa-aineistossa muodossa *liistake* 'liiste, kaista'. *Liistakkeesta* annetaan NS:ssa esimerkki: *Hihansuut päärmätään kangasliistakkeella*. *Liistakkeella* on lisäksi erikoismerkitys geologian alan sanana, jossa se merkitsee ohutta levymäistä kidemuodostumaa. Se on aineiston ainoa geologian alan sana. (NS s.v. *liistake*.) Suikaleen merkitys on myös välineiden nimitysten ryhmään luokittelemallani

sanalla *viileke*. Hiuksiin liittyvistä sanoista *suorruke* ja *vanuke* toistuvat vielä 1900–2000-lukujen osa-aineistossakin. Lisäksi hiuksiin liittyy vielä sana *imeke*, joka NS:n mukaan on murteellinen sana, joka merkitsee takkua tai vanuketta (NS s.v. *imeke*). Murteissa esiintyy samassa merkityksessä myös muoto *imuke* (Hakulinen 1979: 207). *Kelluke* ja *riipuke* merkitsevät molemmat roikkuvaa koristetta. *Riipuke* merkitsee samaa kuin riipus. (NS s.v. *kelluke*; *riipuke*.) Lisäksi aineistoni sanoilla *kieleke* ja *levike* on merkitys myös käsityöalalla. *Kieleke* merkitsee pykäpistoa ja *levike* merkitsee kiilaa. (NS s.v. *kieleke*; *levike*.)

3) Esineiden nimitykset

1900–2000-lukujen osa-aineistossa on enemmän arkisia esineiden nimityksiä kuin 1800-luvun osa-aineistossa, jossa tällaisia sanoja on vain kolme: *kaapike*, *lipuke* ja *nelike*. Monet uusista sanoista merkitsevät erilaisia paperitarvikkeita, esimerkiksi *irroke*, *kaavake*, *liimake*, *lomake*, *läyssäke*, *pohjake* ja *ynnäke*. *Kaavake* ja *lomake* merkitsevät molemmat täytettävää paperiarkkia, johon on painettu täyttämiskiinnitteet ja varattu tyhjää tilaa vastaavia merkintöjä varten (KS s.v. *kaavake*; *lomake*). NS:ssa suositellaan käyttämään mieluummin sanaa *lomake*. Kielenoppaissaakin *lomaketta* on yleensä pidetty parempana. *Lomake*-sana kuvaa asiaa selvästi, koska siinä on tyhjiä paikkoja eli "lomia", jotka täytetään. Kuitenkin E. A. Saarimaan vuoden 1947 Kielenoppaassa puolustetaan *kaavaketta*. Saarimaan mukaan *kaavake* on sananmuodostuksen kannalta johdonmukaisempi, koska *-ke*-johdokset tarkoittavat yleensä jotakin kantasanaansa pienempää tai samankaltaista kuin kantasana. Tältä kannalta *kaavake* noudattaa hyväksyttävää mallia. *Lomake* taas Saarimaan mielestä ei kuvaa tarkoitetta hyvin, koska kyse ei ole pienestä lomasta tai loman kaltaisesta asiasta. NS:ssa esitetty kanta pääsi kuitenkin voitolle. Erimielisyys oli erikoista, sillä Saarimaa kuului SKS:n kielivaliokuntaan, jonka ohjeita noudatettiin NS:n toimitustyössä. (Kolehmainen 2006.)

Kaavakkeen ja *lomakkeen* kanssa samantapainen on sana *ynnäke*, joka merkitsee samaa kuin ehiö. Ehiö on filateliassa 'postikortti t. kirjekuori, johon postimaksumerkki on

painettu valmiiksi.' (NS s.v. *ynnäke*; *ehiö*.) *Irroke* on sanaehdotus, joka tarkoittaa kuponkia, esimerkiksi *leipäkortin irrokkeet* (NS s.v. *irroke*). KS:ssa *irroketta* ei enää mainita. *Irroke* tosin esiintyy erikoisan sanana pakkausalalla. Se esiintyy esimerkiksi ilmauksessa: *Metsä Tissuen tehtaalla kehitettiin erikoislaatuinen leivinpaperi, jossa on irroke vain toisella puolen.* (Lantto 2017.) Sana ei vaikuta esiintyvän kuluttajille tarkoitettussa viestinnässä, joten sitä ei ole tarpeen kirjata yleiskielen sanakirjaan. *Liimake* on liimapaperikappale, jollaisilla varsinkin postimerkit kiinnitetään kansioon. NS kuitenkin pitää parempana sanaa *liimasin*. (NS s.v. *liimake*.) *Lipukkeella*, joka 1800-luvun osa-aineistossa merkitsee viiriä, on 1900–2000-lukujen aineistossa merkitys 'jhk määrätarkoitukseen käytettävä, vars. liimalla kiinnitettävä paperilappunen' (NS s.v. *lipuke*). *Pohjake* tai *pohjuke* merkitsee tanakkaa paperia, johon esim. valokuva kiinnitetään (NS s.v. *pohjake*; *pohjuke*).

Läyssäke on uudissana, joka merkitsee puolueen vaaliteemaesitettä tai vaalijulistetta (RH s.v. *läyssäke*). Sana on jäänyt pelkäksi ehdotukseksi. Suomen kielessä ei ole sellaista itsenäistä lekseemiä, joka selkeästi asettuisi sen kantasanaksi. Sana vaikuttaa kuitenkin samankaltaiselta kuin esimerkiksi sanat *läiskä*, *lätkäistä*, *läiskäistä*, *lätkiä* tai *lätkä*. Merkitysyhteys johonkin aiempaan kielenainekseen voisi löytyä vaikkapa verbistä *läiskäistä*: Puolueen vaaliesite voidaan läiskäistä seinälle. Vaihtoehtoisesti *läyssäke* voisi muistuttaa lätkää, joka voi merkitä litteää liuskaa. Todennäköisesti sitä ei kuitenkaan ole muodostettu kompositionaalisen johtamisen kautta mistään näistä sanoista, vaan se selittyy paremmin analogian kautta. *Läyssäke* on deskriptiivinen sana. Vartalon sijaan *läyssäkkeestä* hahmottuu esiin fonologinen aines, joka täyttää muotissa saman paikan kuin vartaloaines täyttäisi. Yllä mainituille *läyssäke*-sanaa muistuttaville sanoille on yhteistä deskriptiivinen äännejono *lä-*.

Erilaisia arkisia tuotteita ovat *pillike*, *savuke* ja *vaahdoke*. *Pillike* ja *savuke* viittaavat molemmat tupakkavalmistukseen (NS s.v. *pillike* ja *savuke*). *Pillike* on pillitupakan nimitys, joka jo NS:ssa mainitaan harvinaiseksi. *Savuke*-sana sen sijaan on jäänyt käyttöön. Ennen *savuke*-sanan keksimistä savukkeita nimitettiin *sigareteiksi* tai *paperosseiksi* (Lehtinen 1991). *Vaahdoke* esiintyy yhdyssanassa *partavaahdoke* (NS s.v. *partavaahdoke*). Sana tuli Lehtisen mukaan käyttöön 30-luvulla. *Partavaahdokkeen* lisäksi tuolloin oli myynnissä esimerkiksi *vaahdokesaippuaa*. (Lehtinen 1991.)

Muita uusia sanoja ovat esimerkiksi *härpäke*, *häräke* ja *lyijyke*. *Lyijyke* on lyijyinen sinetti, joita käytetään esimerkiksi vaunujen, tavarakääreiden ja mittarien sinetöimiseen, esimerkiksi *Suomen Turkiseläintein Kasvattajain Liiton lyijyke* (NS s.v. *lyijyke*). *Lyijyke* esiintyy myös KS:ssa, vaikka se ei olekaan välttämättä kaikille kielenkäyttäjille tuttu. *Härpäke* ja *häräke* muistuttavat tosiaan merkitykseltään ja ulkonäöltään. *Häräke* on murteellinen sana, joka merkitsee häkkyrää tai härrykkää (NS s.v. *häräke*). *Härpäke* puolestaan kuuluu KS:n uusimpiin sanoihin. Se on leikillinen sana, joka merkitsee pienehköä laitetta tai vempainta, pientä tarvekalua tai koristetta. KS:ssa *härpäkettä* kuvaa esimerkki: *Osti taas jonkin viimeistä huutoa olevan härpäkkeen.* (KS s.v. *härpäke*.) *Härpäke* muistuttaa merkitykseltään toisaalta myös talouteen liittyviä sanoja *tarvike* ja *turhake*. *Turhaketta* ja *härpäkettä* yhdistää niiden leikillinen sävy. *Härpäke* on tarvekalu, mutta se ei välttämättä ole kauhean tarpeellinen. *Turhake*-sanan voisi hyvin sijoittaa esimerkkilauseeseen *härpäkkeen* tilalle: *Osti jälleen jonkin viimeistä huutoa olevan turhakkeen.*

4) Rakennuksien ja rakennelmien nimitykset

Uusia rakennusten ja rakennelmien nimityksiä 1900–2000-lukujen osa-aineistossa ovat *aidake*, *huoneke*, *katoke*, *seisake*, *siiveke* ja *sillake*. Pieniä rakennelmien osia ovat lisäksi *heitoke* ja *ponnike*. Eräänlaiseksi rakennelmaksi voi ajatella myös sanan *sarake*. *Seisake* on rautatiealan sana, joka merkitsee liikennepaikkaa, jolla ei ole hoitajaa ja jolla vain jotkut henkilöjunat pysähtyvät matkustajien ottamista ja jättämistä varten (NS s.v. *seisake*). Sana otettiin käyttöön 30-luvulla. Ennen *seisake*-sanan kehittämistä kyseisestä tarkoitteesta oli jouduttu käyttämään niinkin monimutkaista nimitystä kuin *maantieylikäytäväpysähdyspaikka*. (Lehtinen 1991.) *Sillakkeen* yksi merkitys muistuttaa *seisaketta*, sillä se on 'matala koroke, jonka kohdalle raitiovaunu tai linja-auto pysäytetään, laituri'. *Sillake* voi merkitä myös muunlaista pientä siltaa tai sillan tapaista ulkonemaa. Esimerkiksi NS:ssa sillaketta kuvaa ilmaus: *Taotun sillakkeen varassa oleva ruuvi, joka pitää kantta kiinni.* (NS s.v. *sillake*.) Monet rakennelmia merkitsevät *-ke*-johdokset kuvaavat *sillakkeen* tapaan jotain kantasansa kaltaista tai sitä pienempää.

NS:n mukaan *aidake* merkitsee aitausta, joka kuuluu varsinkin 'toimistohuoneisiin, portaisiin, parvekkeihin yms.'. Usein sanaa käytetään myös kaiteen merkityksessä. Esimerkkeinä NS mainitsee *pilari-*, *puu* ja *rauta-aidakkeen*. *Katoke* on 'vähäinen katto t. kattorakennelma, katos' (NS s.v. *katoke*). *Siiveke* merkitsee siipimäistä lisäkettä, mutta myös siipirakennusta, esimerkiksi *linnan pohjoinen siiveke*. (NS s.v. *siiveke*.) Nykyään käytetään tavallisemmin sanoja *siipirakennus* tai *siipi*. *Seinäke* on samantapainen kuin jo 1800-luvulla esiintynyt sana *seinuke*. *Seinukkeen* merkitys on tosin 1800-luvun osa-aineistossa hieman epäselvä, joten on vaikea sanoa, onko kyse samasta sanasta. NS:ssa *seinäke* merkitsee kaksin- tai useammankertaisen seinän kiinteää kerrosta. Sen sijaan uudissanana *seinäke* tarkoittaa varsinkin avokonttoreissa käytettävää seinämäistä näkösuojaa (US s.v. *seinäke*). *Seinäkkeen* merkitykseen liittyy toinen uudissanana *huoneke*, joka merkitsee seinäkkeillä ympäröityä työskentelytilaa avokonttorissa (RH s.v. *huoneke*). *Seinäkkeellä* voidaan nykyään viitata muihinkin seinämäisiin rakennelmiin ja tilanjakajiin, kuten *suihkuseinäke* (KS s.v. *seinäke*). *Seinäke*, *heitoke* ja *ponnike* on NS:ssa merkitty rakennusalan sanoiksi. *Heitoke*-sana viittaa NS:ssa rantapengermaa suojaaviin kivenlohkareisiin. Sanaa ei mainita enää KS:ssa. *Ponnike* on 'eräänlainen samaan tasoon liitettävien parrujen vino kulmaliitos' (NS s.v. *ponnike*). *Heitoke* ja *seisake* ovat verbikantaisia johdoksia ja sopisivat siltä kannalta myös välineiden ryhmään.

1800-luvun osa-aineistossa esiintyvä sana *liistake* 'lista, lamelli' esiintyy 1900–2000-lukujen osa-aineistossa muodossa *listake*. Se merkitsee kapeaa listaa. NS:ssa sitä kuvaa esimerkki: *Kattopinta on jaettu uurteisilla listakkeilla neliöiksi*. *Listakkeella* on sama merkitys vielä KS:ssakin. *Sarakkeella* on NS:ssa melko harvinaiseksi mainittu merkitys 'kasvitarhan penkki'. Sillä on samankaltainen merkitys kuin 1800-luvun osa-aineiston sanalla *palstake* 'kukkapenkki'. *Saraketta* voi verrata vanhaan sanaan *sarka* (Hakulinen 1979: 157). Maassa olevat *sarakkeet* ja *palstakkeet* jakavat jonkin asian osiin samalla tavoin kun paperillakin ovat.

5) Korviketta merkitsevät sanat

Sanoja, joilla on korvikkeen merkitys, ovat aineistossa *korvike*, *lasike*, *lisäke*, *maidoke*, *rahake*, *sijake* ja *vastike*. Osa korviketta merkitsevistä sanoista liittyy vuoden 1929 pörssiromahdusta seuranneeseen pula-aikaan, joka oli Suomessa pahimmillaan 1930-luvun alussa. Eija-Riitta Grönrosin mukaan 30-luvun sanomalehtisitaateissa on löydettävissä paljon tietoja erilaisista korvikkeista, kuten kahvin-, kerman- ja sokerinkorvikkeista. Ruoka-aineiden lisäksi korvikkeita tarvittiin myös raaka-aineille, kuten lasille ja villalle. (Grönros 2008.) Myös sota-aika aiheutti pulaa elintarvikkeista. Sota-ajan säännöstelyn aikana tärkeimpiä elintarvikkeita sai ostaa vain erityisellä ostokortilla. Säännöstely koski muun muassa sokeria, viljatuotteita, maitoa, hedelmiä, vaatetarvikkeita ja tupakkaa. (Pohjois-Pohjanmaan museo.)

Korvike ja *vastike* esiintyvät NS:ssa samassa merkityksessä. Ne tarkoittavat esinettä tai asiaa, joka korvaa jonkin alkuperäisen tai paremman, esimerkiksi: *Käyttää kirjaa vasaran korvikkeena*. (NS s.v. *korvike*; *vastike*.) Myöhemmin *vastike* on kuitenkin jäänyt tässä merkityksessä vähemmälle käytölle. *Vastike* yhdistetään nykyään enemmän sen toiseen merkitykseen, joka on 'rahamääräinen korvaus t. hyvitys jstak edusta, oikeudesta tms.'. *Korvike* ja *vastike* on alettu nähdä erimerkityksisinä. Myös erilaiset kantasanat *korvata* ja *vastata* ovat voineet vaikuttaa siihen, että sanat koetaan nyt erilaisiksi. Esimerkiksi sanan *äidinmaidonvastike* sijaan suositellaan nykyään selvyuden vuoksi käyttämään sanaa *äidinmaidonkorvike*. (Grönros 2006.)

Pula-aikana sana *korvike* on saanut lisämerkityksen 'keinotekoinen aine, jota käytetään jonkun alkuperäisen t. paremman aineen asemesta'. Sanaa on käytetty esimerkiksi puhuttaessa maidon, munien tai kahvin *korvikkeista*. *Korvikkeiden* keskeisestä asemasta ihmisten elämässä pula-aikana kertovat sellaiset NS:ssa esiintyvät yhdyssanat kuten *korviketeollisuus* ja *korviketuotanto*. (NS s.v. *korvike*.) Pula-ajan kahvinkorvikkeiden nimityksinä *korvikkeella* ja *vastikkeella* oli merkitysero. *Korvike* sisälsi täyteaineiden lisäksi noin 25 prosenttia kahvia, kun taas *vastike* ei sisältänyt kahvia lainkaan. (Pohjois-Pohjanmaan museo.) *Sijake*-sana ei ole enää nykykielenkäyttäjälle tuttu, mutta sitä on käytetty samalla tavoin kuin *korviketta*, esimerkiksi *kahvinsijake*, *rahansijake* ja

tupakansijake (NS s.v. *sijake*). Myös sanaa *lisäke* on käytetty korvikkeista kuten kahvinlisäkkeestä (NS s.v. *lisäke*).

NS:n mukaan *lasike* on 'selluloidista tms. läpinäkyvästä aineesta valmistettu, vars. kelloissa käytetty tekolasi.' Selluloidi on yhdiste, jota käytettiin ensimmäisissä kaupallisissa muoveissa. Sitä alettiin 1930-luvulla käyttää elokuvafilmin pohjamateriaalina. (Muoviteollisuus.) *Lasike*-sana sijoittunee suunnilleen samalle aikakaudelle. Sana *muovi* kehitettiin vasta vuonna 1947. *Rahake* merkitsee rahamaista metallikappaletta, jota käytetään rahan vastineena, eli polettia. *Rahakkeita* käytettiin erilaisissa mittareissa ja automaateissa. Esimerkiksi kaasumittareissa käytettäviä poletteja kutsuttiin *kaasurahakkeiksi*. (NS s.v. *rahake*.)

Grönrosin mukaan pula-ajan korvikkeet ovat saattaneet antaa *-ke*-loppuisille sanoille huonon merkitysvivahteen, koska ne muistuttavat huonoista korvikkeista. Tämä on saattanut jopa jarruttaa tämäntyyppisten uudissanojen syntyä. (Grönros 2008.) *-ke*-johtosta *maidoke* on kuitenkin ehdotettu vielä myöhemminkin käyttöön korvikkeen merkityksessä. *Maidoke* merkitsee julkisten tilojen kahviautomaateissa käytettävää maidonkorviketta. Tämä aine ei täytä EU:n maidolle asettamia kriteereitä, joten sitä ei saa enää nimittää maidoksi. (MMM s.v. *maidoke*.)

Nykyään myös EU:n viranomaiset kehittävät uudissanoja (Eronen 2007: 48). *Maidokkeen* kohdalla näkyy se, että sääntely voi vaikuttaa uusien sanojen syntyyn myös välillisesti, jos sääntelyn myötä syntyy nimitystarve. Helsingin Sanomat järjesti vuonna 2008 kahviautomaattien maidon uudesta nimityksestä sanakilpailun, jonka *maidoke* voitti (MMM s.v. *maidoke*). Elintarvikevalvonnasta vastaavat viranomaiset eivät kuitenkaan ensin hyväksyneet sanaa, koska sen katsottiin viittaavan liikaa maitoon. Kun ottaa huomioon *-ke*-johtimen aiemman runsaan käytön pula-ajan korviketuotteiden nimeämisessä, ei tämä maidonkorvikkeen merkitys vaikuta harhaanjohtavalta. *-ke*-johtimella on vahva korvikkeeseen viittaava tehtävä (Grönros 2008). Epäaitouteen viittaavat mielikuvat tuskin ovat tuotteiden nimissä toivottuja. Pula-aikana korvike-merkityksen saattoi varmasti helpommin kuin nykyisin ilmaista suoraan, koska aitoakaan tuotetta ei yleensä ollut saatavilla. Myöskään esimerkiksi sanaa *lasike* ei

aikaisemmin pidetty harhaanjohtavana, vaikka *lasike* ei sisällä lainkaan lasia. *Maidoketta* on ehdotettu kuoritun maidon nimitykseksi jo 1950-luvulla, jolloin se ei jäänyt käyttöön (Grönros 2008). Myös olioihin viittaavien sanojen ryhmässä käsittelemäni sana *ädike* on liitetty korvikkeen merkitykseen. Korviketta merkitsevät sanat sopivat hyvin *-ke*-johdosten tyypilliseen merkitykseen 'kantasanansa kaltainen', sillä korvikkeet vain muistuttavat alkuperäistä tuotetta.

6 Päätelmät

Tutkin käsillä olevassa pro gradu -tutkielmassani *-ke*-johdosten semanttista kehitystä kirjakielessä 1500-luvulta 2000-luvulle. Olen tutkinut sekä *-ke*-johdosten määrää eri aikoina että sitä, miten ne jakaantuvat erilaisiin merkitysryhmiin. *-ke*-johtimen on sanottu kuuluvan niiden johtimien joukkoon, jotka ovat olleet erityisen suosittuja sanaston tietoisessa kehittämisessä 1800-luvulta lähtien. Nämä johtimet ovat joko tulleet kirjakieleen tuossa vaiheessa tai selkeästi yleistyneet alkuperäisestä käytöstään. Tutkimukseni osoittaa, että *-ke*-johdosten määrä on kasvanut huomattavasti nimenomaan 1800-luvulla ja samalla *-ke*-johdosten saamat merkitykset ovat moninaistuneet.

1500–1600-lukujen osa-aineisto koostuu kattavista lähteistä huolimatta vain yhdestä *-ke*-johdoksesta, joka on *ohdake*. *Ohdake* on luonnonkasvin nimitys, jolla on oma merkityksensä Raamatun kielessä. 1500–1600-lukujen osa-aineiston saattoi olettaakin olevan jonkin verran pienempi kuin muut, koska kirjakielen käyttöala laajeni kattamaan kaikki eri yhteiskuntaelämän alat vasta 1800-luvulla. Muutoksia on kuitenkin nähtävissä jo 1700-luvun osa-aineistossa, jossa *-ke*-johdoksia on jo 26. Myös tämä osa-aineisto on kattava ja monipuolisesti erityyppisistä teksteistä koostettu. 1700-luvun osa-aineistosta hahmottuu useita erilaisia merkitysryhmiä. Merkitysryhmät ovat selkeästi toisistaan erottuvia, sillä esimerkiksi vanhat murteissa esiintyvät lehmien nimitykset (esim. *Punake*) ovat merkitykseltään aivan erilaisia kuin välineiden nimitykset (esim. *kannike*) tai maastoa kuvailevat sanat (esim. *saareke*).

1800-luvun osa-aineistossa *-ke*-johdosten määrä on 136 eli moninkertainen 1700-luvun osa-aineistoon verrattuna. Myös merkitysryhmiä on yhä enemmän. *-ke*-johdoksia esiintyy 1800-luvun osa-aineistossa usealla eri erikoisalalla, esimerkiksi kasvitieteessä, maantieteessä ja lääketieteessä. *-ke*-johdinta on siis käytetty uusien tieteellisten termien luomisessa. Uudet *-ke*-johtimella muodostetut tieteen termit kuvaavat usein jotakin pientä rakenneosaa. Tämä merkitys sopii hyvin *-ke*-johdosten tyypilliseen merkitykseen 'kantasanaanansa kaltainen tai sitä pienempi'. *-ke*-johtimen avulla on lisäksi muodostettu uusia arkisia sanoja korvaamaan niin sanottuja kyökkisuomen sanoja. Välineiden nimitysten ryhmään kuuluu erityyppisiä *-ke*-johdoksia, kuten kuvainnollisia sanoja ja ainetta merkitseviä sanoja. 1800-luvun aineisto osoittaa, että *-ke*-johdin on ollut suosittu sanaston tietoisessa kehittämisessä. 1800-luvun *-ke*-johdosten määrää tarkasteltaessa on otettava huomioon se, että osa aineistoni sanoista on ehdotuksia, jotka eivät välttämättä ole olleet todellisessa käytössä. 1800-luvun osa-aineiston sanoista suurin osa esiintyy joko Ahlmanin tai Lönnrotin teksteissä. Lönnrotin tiedetään käyttäneen *-ke*-johdoksia uusien sanojen muodostamisessa, joten oli odotettavaakin, että *-ke*-johdoksia esiintyy esimerkiksi kasvitieteen termistössä, joka on Lönnrotin luomaa.

1900–2000-luvuilla *-ke*-johdosten määrä on edelleen jatkanut kasvuaan. Tähän osa-aineistoon kuuluu 222 johdosta. 1900-luvun alussa *-ke*-johdosten käyttöä on pidetty jopa muoti-ilmiönä. *-ke*-johdokset muodostavat edelleen moninaisia merkitysryhmiä. 1900–2000-lukujen osa-aineiston kokoon voi vaikuttaa myös se, että 1900-luvun sanakirjat ovat aikaisempia sanakirjoja kattavampia. Monet aineiston sanat esiintyvät sekä NS:ssa että KS:ssa, eli ne ovat hyvin vakiintuneita.

Uusimmassa sanastossa esiintyviä *-ke*-johdoksia olen tutkinut kandidaatintutkielmassani (Viljanen 2015). Siinä tutkin, millaisia uusia *-ke*-johdoksia kieleen on tullut NS:n julkaisemisen jälkeen eli 1960-luvulta nykypäivään. Kandidaatintutkielmani aineisto käsittää 28 sanaa, joista osa ei ole kokonaan uusia vaan uuden merkityksen saaneita sanoja. Uudissanastossa esiintyvät *-ke*-johdokset ovat esimerkiksi ruokataloussanoja ja tietotekniikan alan sanoja. Jopa olioihin viittaavia sanoja on tullut lisää (esim. *äidike* 'lastenhoitaja'). Jotkin uudet sanat ovat leikkilisiä kuten *turhake* ja *härpäke*.

Tekemässäni merkitysryhmäjaottelussa keskeistä on verbi- tai adjektiivikantaisten ja substantiivikantaisten *-ke*-johdosten erilaiset merkitykset. 1700-luvun osa-aineistossa

verbi- tai adjektiivikantaisia välineiden nimityksiä on 10 ja muut 16 johdosta sopivat toiseen *-ke*-johdosten keskeiseen merkitykseen 'kantasanan kaltainen tai sitä pienempi'. Myöhempien osa-aineistojen kohdalla tällaista jakoa ei voi enää suoraan tehdä, koska osa merkitysryhmistä sisältää sekä verbi- tai adjektiivikantaisia että substantiivikantaisia sanoja. Myös myöhemmät osa-aineistot sisältävät kuitenkin runsaasti verbi- tai adjektiivikantaisia sanoja. Olioihin viittaavia sanoja esiintyy kaikissa osa-aineistoissa 1700-luvulta alkaen, eikä niiden määrän vaihtelu liity kirjakielen kehitykseen, sillä ne ovat suurimmaksi osaksi *turjakkeen* kaltaisia vanhoja sanoja. Murteellisia sanoja on otettu eri sanakirjoihin vaihtelevia määriä, mikä ei kerro muutoksista niiden käytössä.

Suomen kielen nominijohdoksissa olisi varmasti vielä paljon tutkittavaa. Olisi mielenkiintoista tutkia jonkin toisen johdostyyppin tai useamman johdostyyppin kehitystä kirjakielessä. *-ke*-johdinta voisi myös vertailla muihin johtimiin kuten *-in*-johtimeen, jolla myös muodostetaan välineiden nimityksiä. *-ke*-johdosten tutkiminen on ollut antoisaa, vaikka kyse on pienestä ja vähäpätöisenkin oloisesta johdostyyppistä, josta ei ole saatavilla paljon tietoa. Joskus olen jopa huomannut joutuvani perustelemaan muille, miksi tällaista aihetta kannattaa tutkia. Tämän tutkimuksen perusteella *-ke*-johdoksilla on kuitenkin merkitystä. Mielenkiintoista on esimerkiksi se, että nämä johdokset ovat tulleet kirjakieleen niin selkeästi tietyssä vaiheessa. *-ke*-johdokset valottavat omalta osaltaan sitä, miten kirjakieli ja tieteen kieli aikanaan luotiin. Lisäksi *-ke*-johdokset ovat polyseeminen johdostyyppi, johon kuuluu keskenään hyvin erilaisia johdoksia. *-ke*-johdokset ovat saaneet uudenlaisia merkityksiä vielä aivan uusimmassakin sanastossa. Myös *-ke*-johdosten sävy ja tyyli vaihtelevat asiallisista tieteellisistä termeistä leikillisiin ja jopa pilkallisiin sanoihin. *-ke*-johdosten erilaiset merkitykset ovat tehneet siitä käyttökelpoisen johdostyyppin, kun kirjakieleen on luotu uusia sanoja.

LÄHTEET

AINESLÄHTEET

AH = Ahlman, Frans Ferdinand[1865]: *Svenskt-Finskt Lexikon – Ruotsalais-Suomalainen sanakirja. Varhaisnykysuomen korpus.* [Verkkojulkaisu.] Kotimaisten kielten keskus, Helsinki. [Päivitettävä julkaisu. Päivitetty 29.11.2010.] [Viitattu 27.3.2017.] Saatavissa: <http://kaino.kotus.fi/korpushaku/1800-haku.xql>

KS = *Kielitoimiston sanakirja.* [Verkkojulkaisu.] Kotimaisten kielten keskuksen verkkojulkaisuja 35. Kotimaisten kielten keskus, Helsinki 2017. [Päivitettävä julkaisu. Päivitetty 28.2.2017.] [Viitattu 14.05.2017.] Saatavissa: <http://www.kielitoimistonsanakirja.fi/netmot.exe>

Käänt. = *Suomen kielen käänteissanakirja.* Toim. Tuomo Tuomi. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki 1980.

LÖ = Lönnrot, Elias[1847]: *Ruotsin ja suomen tulkki, jatkoa. Varhaisnykysuomen korpus.* [Verkkojulkaisu.] Kotimaisten kielten keskus, Helsinki. [Päivitettävä julkaisu. Päivitetty 29.11.2010.] [Viitattu 27.3.2017.] Saatavissa: <http://kaino.kotus.fi/korpushaku/1800-haku.xql>

MMM = *Mitä Missä Milloin 2009.* Vuosikirja syyskuu 2007 – elokuu 2008. 59. vuosikerta. Otava, Helsinki 2008.

NFL = Ganander, Christfrid[1787]: *Nytt Finskt Lexicon.* Toim. Liisa Nuutinen. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura & Kotimaisten kielten tutkimuskeskus, Helsinki 1997.

Nuutinen, Liisa (toim.) 1997: *Christfrid Gananderin Nytt Finskt Lexicon. Hakemisto.* Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran toimituksia 688. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura & Kotimaisten kielten tutkimuskeskus, Helsinki 1997.

NS = *Nykysuomen sanakirja I–VI.* Neljäs painos. WSOY, Porvoo–Helsinki 1973 [1951–1961].

RH = Eronen, Riitta 2007: *Uudissanat rötösherrasta salarakkaaseen.* Otava, Helsinki.

US = *Uudissanasto 80.* Suomalaisen Kirjallisuuden Seura ja Werner Söderström Osakeyhtiö, Helsinki 1979.

VKK = *Vanhan kirjasuomen korpus.* [Verkkojulkaisu.] Kotimaisten kielten keskus, Helsinki. [Päivitettävä julkaisu. Päivitetty 05.12.2006.] [Viitattu 03.01.2016.] Saatavissa: <http://kaino.kotus.fi/korpushaku/vks-haku.xql>

VNK = *Varhaisnykysuomen korpus.* [Verkkojulkaisu.] Kotimaisten kielten keskus, Helsinki. [Päivitettävä julkaisu. Päivitetty 29.11.2010.] [Viitattu 03.01.2016.] Saatavissa: <http://kaino.kotus.fi/korpushaku/1800-haku.xql>

MUUT LÄHTEET

Audejev–Ojanen, Pirkko 2006: Venytysmerkkilöt – Wolmar Schildtin omat kirjaimet. *Jyväskylän yliopiston kirjaston tiedotuslehti Verkkomakasiini*, 64. [Verkkojulkaisu.] Jyväskylän yliopiston julkaisuarkisto. [Viitattu 5.4.2017.]
Saatavissa: <https://jyx.jyu.fi/dspace/handle/123456789/6195>

Biomaterials 2008: *Biomateriaalitutkimuksen tuotteistaminen*. 30.11.2008
[Verkkojulkaisu.] Turun yliopiston hammaslääketieteen laitos, Turku. [Viitattu 21.04.2017.] Saatavissa: <http://biomaterials.utu.fi/tuotteistaminen/>

Eronen, Riitta 2007: *Uudissanat rötösherrasta salarakkaaseen*. Otava, Helsinki.

Etelä-Suomen Sanomat 2012: Nämä ovat suosituimmat lehmien nimet. *Etelä-Suomen Sanomat* 29.2.2012. [Verkkoversio. Viitattu 21.4.2017] Saatavissa:
<http://www.ess.fi/uutiset/kotimaa/2012/02/29/nama-ovat-suosituimmat-lehmien-nimet>

Grönros, Eija-Riitta 2004: Kielitoimiston sanakirja. *Kielikello* 4/2004. Kotimaisten kielten keskus, Helsinki [Verkkoversio. Viitattu 22.03.2014.]
Saatavissa: <http://www.kielikello.fi/index.php?mid=2&pid=11&aid=1530>

-----2006: Äidinmaidonkorvike. *Sana sanasta – ajan sanojen taustaa* (2005–2013). [Verkkojulkaisu.] Kotimaisten kielten keskus, Helsinki. [Viitattu 23.04.2017.]
Saatavissa: [https://www.kotus.fi/nyt/kolumnit/sana_sanasta_ajan_sanojen_taustaa_\(2005_2013\)/aidinmaidonkorvike](https://www.kotus.fi/nyt/kolumnit/sana_sanasta_ajan_sanojen_taustaa_(2005_2013)/aidinmaidonkorvike)

-----2008: Maidoke on kuin rahake. *Kieli-ikkunat*. [Verkkojulkaisu.] Kotimaisten kielten keskus, Helsinki. [Viitattu 20.02.2014.] Saatavissa:
<http://www.kotus.fi/index.phtml?s=427>

Hakulinen, Lauri 1967: Suomen sanakirjoista. *Kirjoituksia suomen kielestä*. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki 1967.

-----1979: *Suomen kielen rakenne ja kehitys*. Neljäs, korjattu ja lisätty painos. Otava, Helsinki.

Hormia, Osmo 1961: *Gananderin sanakirjan lähteet*. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran toimituksia 271. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki. Helsinki 1961.

Häkkinen, Kaisa 1994: *Agricolasta nykykieleeseen. Suomen kirjakielen historia*. Werner Söderström Osakeyhtiö, Helsinki.

----- 2006: *Mistä sanat tulevat. Suomalaista etymologiaa*. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki.

Häkkinen, Kaisa – Lempiäinen, Terttu 2011: *Aaloesta öljypuuhun: Suomen kielellä mainittuja kasveja Agricolan aikaan*. Teos.

Helsingin kaupunginkirjasto: Vuoden 1852 Porin palon kuvauksessa puhutaan palopurjeista "joilla peitettiin talo". Mitä nämä olivat? *Kysy.fi* [Verkkojulkaisu.]

Helsingin kaupunginkirjasto, Helsinki. [Viitattu 22.03.2017.] Saatavissa: <http://www.kysy.fi/kysymys/vuoden-1852-porin-palon-kuvauksessa-puhutaan-palopurjeista-joilla-peitettiin>

Ikola, Osmo 2001: *Nykysuomen opas*. Turun yliopiston suomalaisen ja yleisen kielitieteen julkaisuja 65, Turku.

Jalasmäki, Kaija 2004: Perinteinen karjatalous. *Idän ja lännen maa. Perinteinen maatalous Suomessa*. [Verkkajulkaisu.] Helsingin yliopisto, kulttuurien tutkimuksen laitos, kansatiede. [Viitattu 21.01.2016] Saatavissa: <http://www.helsinki.fi/kansatiede/histmaatalous/extrat/turku/perinteinenkarjatalous.htm>

Jääskeläinen, Petri 2004: *Instrumentatiivisuus ja nykysuomen verbinjohto: semanttinen tutkimus*. Jyväskylän studies in humanities 22. Joensuun yliopisto, Jyväskylä.

Kaarlenkaski, Taija – Saarinen, Kati 2013: Mansikki vai numerosarja? Lehmien nimeämisen merkitykset ja muutokset. *Elore* 1/2013 [Verkkajulkaisu.] Suomen Kansantietouden Tutkijain Seura ry. [Viitattu 21.01.2016.] Saatavissa: http://www.elore.fi/arkisto/1_13/kaarlenkaski_saarinen.pdf

Kaleva 2015: Kaupungin ensimmäinen satatonnari. *Kaleva*, Oulu. Saatavissa: <http://kirjastolinkit.ouka.fi/kaleva/kes%C3%A4403/2105135.xml>

Kantonen, Marja 1998: Suomen kieli bittien pyörteissä. *Kielikello* 1/1998. Kotimaisten kielten keskus, Helsinki [Verkkoversio. Viitattu 22.04.2015.] Saatavissa: <http://www.kielikello.fi/index.php?mid=2&pid=11&aid=1155>

Karlsson, Alice 2004: *Löydä turhake, voita hyödyke!* Tiedote. [Verkkajulkaisu.] Suomen luonnonsuojeluliitto, Helsinki. [Viitattu 22.03.2017.] Saatavissa: <http://www.sll.fi/ajankohtaista/tiedotteet/2004/turhake>

Kielitoimiston sanakirja. Taustaa. [Verkkajulkaisu.] Kotimaisten kielten keskuksen verkkajulkaisuja 35. Kotimaisten kielten keskus, Helsinki 2017. [Päivitetty julkaisu. Päivitetty 28.2.2017.] [Viitattu 21.05.2017.] Saatavissa: <https://www.kielitoimistonsanakirja.fi/netmot.exe?portal/fi/aboutkts3.htm>

Kivelä, Tero 2007: Inflammatio, löyly vai tulehdus? *Aikakauskirja Duodecim* 23/2007. Suomalainen lääkärisseura, Helsinki. [Verkkoversio. Viitattu 4.4.2017.] Saatavissa: <http://www.duodecimlehti.fi/lehti/2007/23/duo96924>

Koivisto, Vesa 1991: *Suomen verbikantaisten UtU-verbijohdosten semantiikkaa*. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki.

-----2013: *Suomen sanojen rakenne*. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki.

Koivusalo, Esko 1975: Lääketieteen suomen kieli aatteiden ja asenteiden muokkauksessa 1800-luvulla. *Aikakauskirja Duodecim* 91/1975. [Verkkoversio.] Suomalainen lääkärisseura, Helsinki. [Viitattu 10.2.2017.] Saatavissa: http://www.terveysportti.fi/d-hm/articles/1975_1_8-22.pdf

Kolehmainen, Taru 1978: Viisikymmentä vuotta Nykysuomen sanakirjan alullepanosta. *Kielikello* 10/1978. [Verkkoversio.] Kotimaisten kielten keskus, Helsinki. [Viitattu 23.04.2017.] Saatavissa: <http://www.kielikello.fi/index.php?mid=2&pid=11&aid=1017>

-----2006: Lomake vai kaavake. *Kieli-ikkuna*. 10.1.2006. [Verkkojulkaisu.] Kotimaisten kielten keskus, Helsinki. [Viitattu 23.04.2017.] Saatavissa: [https://www.kotus.fi/nyt/kolumnit/kieli-ikkuna_\(1996_2009\)/lomake_vai_kaavake](https://www.kotus.fi/nyt/kolumnit/kieli-ikkuna_(1996_2009)/lomake_vai_kaavake)

Koskimies, A. V. 1913: Kotieläintemme suomenkielinen nimistö. *Virittäjä*. Kotikielen Seuran aikakauslehti. Kotikielen Seura, Helsinki 1913.

Kielitoimiston sanakirja: *Tietoa sanakirjasta. Taustaa*. [Verkkojulkaisu.] Kotimaisten kielten keskus, Helsinki. [Viitattu 15.05.2017.] Saatavissa: <http://www.kielitoimistonsanakirja.fi/netmot.exe?motportal=80>

Koski, Mauno 1978: Suomen sananjohdon perustyyppit. *Papers from the conference on general linguistics Seili* 24.–25.8.1978. Suomen kielitieteellisen seuran julkaisuja.

Kotus1: *Mikä on kielitoimiston sanakirja?* [Verkkojulkaisu.] Kotimaisten kielten keskus, Helsinki. [Viitattu 23.04.2017.] Saatavissa: https://www.kotus.fi/sanakirjat/kielitoimiston_sanakirja/mika_on_kielitoimiston_sanakirja

Kotus2: *Kielitoimiston sanakirjan taustaa*. [Verkkojulkaisu.] Kotimaisten kielten keskus, Helsinki. [Viitattu 23.04.2017.] Saatavissa: https://www.kotus.fi/sanakirjat/kielitoimiston_sanakirja/mika_on_kielitoimiston_sanakirja/kielitoimiston_sanakirjan_taustaa

Koukkunen, Kalevi 2008: Missä on keskieli? Ainakin sanastossa! *Kielikello* 3/2008. [Verkkoversio.] Kotimaisten kielten keskus, Helsinki. [Viitattu 17.04.2017.] Saatavissa: <http://www.kielikello.fi/index.php?mid=2&pid=11&aid=1934>

Kytömäki, Leena 1992: *Suomen verbiderivaation kuvaaminen 1600-luvulta nykypäiviin*. Turun yliopiston suomalaisen ja yleisen kielitieteen laitoksen julkaisuja 40, Turku.

Laine, Päivi 2007: *Suomi tiellä sivistyskieleksi*. Suomenkielisen maantieteen sanaston kehittyminen ja kehittäminen 1800-luvulla. Turun yliopisto. Turku 2007.

Lantto, Reino 2017: Ekologinen paistovuoka kerää palkintoja. *Packnews.fi*. [Verkkojulkaisu.] Trade Promotion Förlag, Print&Media Publishing Oy. [Viitattu 21.04.2017.] Saatavissa: <http://packnews.fi/default.asp?id=11327&show=more&titel=Monipakkauksella-suojaa-ja-k%C3%A4yt%C3%B6n-helppoutta>

Lehikoinen, Laila – Kiuru, Silva 1991: *Kirjasuomen kehitys*. Helsingin yliopiston suomen kielen laitos, Helsinki 1991.

Lehtinen, Raija 1991: Hyödykkeet ja haitakkeet. Muotokuvaa -ke-johtimisista sanoista. *Kielikello* 1/1991. [Verkkoversio.] Kotimaisten kielten keskus, Helsinki. [Viitattu 21.01.2016.] Saatavissa: <http://www.kielikello.fi/index.php?mid=2&pid=11&aid=902>

Länsimäki, Maija 1987: *Suomen verbikantaiset in:ime -johdokset*. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran toimituksia 469. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki.

Maamies, Sari 2008: Sana sanasta. Pääkirjoitus. *Kielikello* 3/2008. [Verkkoversio.] Kotimaisten kielten keskus, Helsinki. [Viitattu 28.04.2017.]
Saatavissa: <http://www.kielikello.fi/index.php?mid=2&pid=11&aid=1932>

Manninen, Otto – Tunkelo, E. A. 1897: Kirja-arvio, Hallstén, Ilmi & Lilius, Lilli (toim.): Kodin sanasto. *Virittäjä* 1/1897. [Verkkoversio.] Kotikielen Seuran aikakauslehti. Kotikielen Seura, Helsinki. [Viitattu 23.04.2017.]
Saatavissa: <http://journal.fi/virittaja/article/view/21862>

Muoviteollisuus: Muovisanastoa. *Muovitietoa*. [Verkkojulkaisu.] Muoviteollisuus ry, Helsinki. [Viitattu 22.03.2017.] Saatavissa:
<http://www.plastics.fi/fin/muovitieto/sanasto/?ltr=19&tag=221>

Nikkilä, Osmo 2000: Muutamista Agricolan käyttämistä sanoista ja niiden alkuperästä. *Piipliakielestä kirjakieleksi*. Toim. Matti Puntila, Raimo Jussila, Helena Suni. Kotimaisten kielten tutkimuskeskus, Helsinki 2000.

Nummila, Kirsi-Maria 2011: *Tekijännimet Mikael Agricolan teosten kielessä. Henkilötarkoitteisten johdosten merkitykset, funktiot ja rakenteet*. [Verkkodokumentti.] Turun yliopiston suomen kielen laitos. [Viitattu 21.01.2016.] Saatavissa:
<https://www.doria.fi/bitstream/handle/10024/73881/AnnalesC328Nummila.pdf?sequence=1>

Nuutinen, Liisa: Christfrid Ganander ja hänen elämäntyönsä. *Nytt Finskt Lexicon*. Toim. Liisa Nuutinen. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki 1997.

Pajula, Paavo 1960: *Suomalaisen lakikielen historia pääpiirteittäin*. Werner Söderström Osakeyhtiö, Helsinki.

Paunonen, Heikki 2006: Vähemmistökielestä varioivaksi valtakieleksi. *Helsinki kieliyhteisönä*. Kaisu, J. & Katariina, N. (toim.). Helsingin yliopiston Suomen kielen ja kotimaisen kirjallisuuden laitos, Helsinki 2006.

Penttilä, Aarni 1963: *Suomen kielioppi*. 2. p. WSOY, Helsinki.

Pitkänen, Kaarina 2008: *Suomi kasvitieteen kieleksi. Elias Lönnrot termistön kehittäjänä*. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki 2008.

Pohjois-Pohjanmaan museo: *Pula-aika 1939–1954*. [Verkkojulkaisu.] Pohjois-Pohjanmaan museo, Oulu. [Viitattu 28.04.2017.]
Saatavissa: <https://www.ouka.fi/oulu/ppm/pula-aika-1939-1954>

Rintala, Päivi 2000: Oikeakielisyydestä kielenhuoltoon. *Kielikello* 1/2000. [Verkkoversio.] Kotimaisten kielten keskus, Helsinki. [Viitattu 21.04.2017.]
Saatavissa: <http://www.kielikello.fi/index.php?mid=2&pid=11&aid=1169>

- Ruovala, Katariina 1999: Keltaisenaan rentukoita. *Kieli-ikkunat*. [Verkkoversio.] Kotimaisten kielten keskus, Helsinki. [Viitattu 29.3.2017.] Saatavissa: [http://www.kotus.fi/nyt/kolumnit/kieli-ikkuna_\(1996_2009\)/keltaisenaan_rentukoita](http://www.kotus.fi/nyt/kolumnit/kieli-ikkuna_(1996_2009)/keltaisenaan_rentukoita)
- Räisänen, Alpo 1978: Kantasanan ja johdoksen suhteesta. *Virittäjä. Kotikielen Seuran aikakauslehti*. Kotikielen Seura, Helsinki 1978: 321. [Verkkoversio. Viitattu 06.05.2015.] Saatavissa: http://www.kotikielenseura.fi/virittaja/hakemistot/jutut/1978_321.pdf
- SAOB = *Svenska Akademiens ordbok. Ordbok öfver svenska språket*. Lund 1893– [Verkkojulkaisu.] [Viitattu 20.05.2017.] Saatavissa: <http://www.saob.se/>
- Setälä, Ritva 2013: Suomalainen ruokasanasto sisältää lukuisia kerroksia. *Turun sanomat* 13.4.2013. [Verkkoversio. Viitattu 22.3.2017] Saatavissa: <http://ruoka.ts.fi/jutut/suomalainen-ruokasanasto-sisaltaa-lukuisia-kerroksia/>
- Sirén, Anna 2011: Mikä tahansa ei käy hummalle nimeksi. *Yle uutiset* 27.7.2011. [Verkkojulkaisu.] Yleisradio oy, Helsinki. [Viitattu 22.03.2017.] Saatavissa: <http://yle.fi/uutiset/3-5396847>
- SKES = *Suomen kielen etymologinen sanakirja I–VII*. Lexica societatis Fenno-Ugricae XII. Suomalais-Ugrilainen Seura, Helsinki 1955–1981.
- SMS = *Suomen murteiden sanakirja*. [Verkkojulkaisu.] Kotimaisten kielten keskuksen verkkojulkaisuja 30. Kotimaisten kielten keskus, Helsinki 2017. [Päivitettävä julkaisu. Päivitetty 15.12.2016] [Viitattu 19.05.2017.] Saatavissa: <http://kaino.kotus.fi/sms/>
- SSA = *Suomen sanojen alkuperä. Etymologinen sanakirja*. Kotimaisten kielten tutkimuskeskuksen julkaisuja 62. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki 1992–2000.
- Sundqvist, Janne 2012: Kriitikoiden lista: Mitkä ovat 92 parasta kotimaista elokuvaa? *Yle uutiset*. [verkkojulkaisu. Viitattu 21.03.2015.] Saatavissa: http://yle.fi/uutiset/kriitikoiden_lista_mitka_ovat_92_parasta_kotimaista_elokuvaa/6374952
- Teppo, Hannes 1940: Uudissanoja. *Virittäjä* 44/1940. [Verkkoversio.] Kotikielen Seuran aikakauslehti. Kotikielen Seura, Helsinki. [Viitattu 21.04.2017.] Saatavissa: <http://ojs.tsv.fi/index.php/virittaja/article/view/30967>
- Tieteen termipankki. [Verkkojulkaisu. Viitattu 5.4.2017.] Saatavissa: <http://tieteentermipankki.fi/wiki/Termipankki:Etusivu>
- Viljanen, Johanna 2015: *Turhake, äidike ja läyssäke. -ke-johdokset uudissanastossa*. Kandidaatintutkielma. Suomen kieli ja suomalais-ugrilainen kielentutkimus, kieli- ja käännöstieteiden laitos, Turun yliopisto.
- VKS = *Vanhan kirjasuomen sanakirja*. [Verkkojulkaisu.] Kotimaisten kielten keskuksen verkkojulkaisuja 38. Kotimaisten kielten keskus, Helsinki 2014. [Päivitettävä julkaisu. Päivitetty 20.11.2015] [Viitattu 01.02.2016.] Saatavissa: <http://kaino.kotus.fi/vks/>

VISK = *Iso suomen kielioppi*. Toim. Auli Hakulinen, Maria Vilkuna, Riitta Korhonen, Vesa Koivisto, Tarja Riitta Heinonen ja Irja Alho. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki 2004. [Verkkoversio. Viitattu 21.01.2016.] Saatavissa:
<http://scripta.kotus.fi/visk>

VS = Jussila, Raimo 1998: *Vanhat sanat. Vanhan kirjasuomen ensiesiintymiä*. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki.

LIITE 1. *-ke*-johdokset lähdeteoksissa

1500–1600-luku:

ohdake

1700-luku:

aineke/ainike/anike	Papuke	silmäke
haaruke	pidäke	suolake
hierike	piiruke	turjake
hyödyke	pirtike	vedike
kannike	pitike	viileke
korvake	Punake	viinike
murroke	radake	vuoleke
Mustike	rutjake	vötkäke
ohdake	saareke	

1800-luku:

ainake	karike	nelike
anoke	kastake	niemeke
elake	kehäke	noudake
eläke	kerake	nutike
haivake	kieleke	ohdake
heinäke	kieluke	ohjake
helmike	kiinnike	osake
heruke	kirjake	painake
hovike	kohoke	palstake
huivike	korluke	parveke
huolluke	korvake	pesäke
hurstuke	kuluke	pidike
huvike	kuorike	pidäke
hyvike	lahdeke	pillike
iduke	letike	pirtike
iloke	levyke	poimuke
imuke	liistake	polveke
imike/imeke	linnake	ponnike
istuke	lipuke	puoluke
johdake	lisäke	radake
juoksuke	litsake	reunake
juureke	lohduke	rinnuke
jyväke	lopuke	ristike
jäähdyke	lädäke	ruodike
kaadake	lämmike	ruusuke
kaapike	läpäke	rästake
kaduke	marjake	saareke
kaistake	miellyke	sammuke
kannike	muistuke	sareke

savike
seinuke
seljake
selvike
siiroke
silmuke
silmäke
simake
sirake
sivuke
solmuke
soluke
suloke
suolake
suorruke
sytyke
säpäke

särmäke
teruke
tiehyke
tupeke
tädyke
tölmäke
vaadike
vahvike
vanuke
varuke
vastike
vedike/vedäke
venyke
veruke
viehdäke
viilake
viileke

viiluke
viinike
viivake
viivyke
villake
vilvoke
virvoke
voiluke
voitike
vuoleke
vyöhyke
vyöryke
välike
yllyke
ääneke/äänike

1900–2000-luku:

aidake
aloke
aluke
elake
elvyke
eläke
haarake
hajuke
hapoke
harjake
hauduke
heilake
heitoke
helake
hermoke
hillike
hilloke
hoilake
huoneke
huvike
hyvike
hyydyke
hyödyke
härpäke
häräke
imeke
imuke
innoke
irroke
jalake
jasmike

johdake
johdike
juustoke
jähmike
jännike
jäädyke
jäähdyke
kaareke
kaarroke
kaavake
kalvoke
kannake
kannike
karike
kartake
kastike
katoke
kelluke
kengäke
kerake
kieleke
kiihdyke
kiihoke
kiilloke
kiinnike
kimmoke
kirjake
kohoke
koroke
korvake
korvike

kostuke
kovike
kuivike
kulmake
kuluke
kuopake
kuorike
kuuloke
kuumike
kuvake
lahdeke
lahjeke
lajike
lannoke
lasike
lauhduke
lauseke
lehdyke
levike
levyke
liehuke
lievike
lihake
liimake
liistake
linnake
lipuke
listake
lisuke
lisäke
lohduke

lomake
lopuke
lujike
luvake
lyijyke
lämmike
läpäke
läyssäke
maidoke
mehuke
mureke
murjake
nauhake
niemeke
nimike/nimeke
ohdake
ohuke
ojuke
olake
osake
otsake
paaluke
painake
painike
paistike
paisuke
parveke
pehmike
peloke
peruke
pesäke
pidike
pidäke
pillike
pistike/pistoke
pohjake/pohjuke
polveke
ponnike
pudoke
pujoke
päällike
rahake
ranneke

rasvake
raudake
reuhake
reunake
riipuke
rohjake
rutjake
ruusuke
saareke
saastuke
salmeke
sammuke
sarake/sareke
sarveke
saumake
savuke
seinäke
seisake
selvike
seläke
siiveke
sijake
sillake
silmäke
silsake
simake
soljike
solmuke
suitsuke
sulake
sulloke
suluke
suojake
suolake
suorruke
sουλake
sytyke
säilyke
särmäke
taivuke
tarjoke
tarvike
tavoake

tierake
tiivike
toljake
tosike
tumake
tunnuke
tuoksuke
turhake
turjake
tursake
tyydyke
tädyke
uloke
vaahdoke
vahvike
vaimoke
vannike
vanuke
varike
varoke
vastake
vastike
vastuke
vedike
velake
venyke
veruke
viehäke
viihdyke
viileke
viilleke
viinake
viivake
viivyke
virike
virvoke
vouhake
vyöhyke
välike
yllyke
ynnäke
äidike
ärsyke